

Національна академія наук України
Інститут історії України

Суспільство і влада
в радянській Україні років непу
(1921–1928)

Колективна монографія

Том 1

Київ 2015

Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928). Колективна монографія. Том 1. Відп. ред. С. Кульчицький. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — 656 с.

20-ті роки минулого століття історики радянської України звикли називати добою національного відродження. Справді, в умовах лібералізованого, хоч диктаторського політичного режиму і досить поміркованої економічної політики Кремля творчий потенціал українського народу уперше дістав змогу розкритися у багатьох сферах. Разом з тим це був час зміцнення диктатури більшовицького керівництва, яке готувалося до відновлення припиненого В. Леніним у 1921 р. комуністичного штурму. В колективній монографії, адресованій широким колам читачів, пропонується нестандартний погляд на політичний, економічний і культурний процеси доби непу крізь призму відносин держави та суспільства.

Відповідальний редактор — д.і.н. С.В. Кульчицький

Авторський колектив:

***Л.В. Гриневич, Т.М. Євсєєва, Г.Г. Єфіменко, С.В. Кульчицький,
С.Р. Лях, В.І. Марочко, О.М. Мовчан, І.Є. Ніколаєв, Р.Ю. Подкур,
Я.Л. Примаченко, О.Л. Рябченко, О.В. Юркова, Л.Д. Якубова.***

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 4 від 28 квітня 2015 р.

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України НАН України
обов'язкове.

ISBN 978-966-02-7707-6 (загальний)
978-966-02-7708-3 (ч. I)

© Інститут історії України
НАН України, 2015
© Автори розділів, 2015

IV.4. Пролетарський інтернаціоналізм vs національного патріотизму: військовослужбовці УВО в період українізації	458
Розділ V. Вчительство і влада. Єфіменко Г.	475
V.1. Вступні зауваги	475
V.2. «Перший період Радянського культурного будівництва в Україні»	482
V.3. Знешкодження вчительства як професійно організованої сили	495
V.4. Дитячий будинок як «історична необхідність»	502
V.5. Початок системної роботи влади в галузі шкільної освіти	507
V.6. Місце вчительства в боротьбі партноменклатури проти «українізації освіти» (1921–1922)	512
V.7. Чисельність вчительства як показник відносин із владою	523
V.8. Перелам у відносинах	529
V.9. Матеріальне забезпечення та пільги вчителям	540
V.10. Громадська робота	556
Розділ VI. Радянська влада і колективи вищої школи. Рябченко О.	571
VI.1. Особливості організації навчального процесу	571
VI.2. Взаємовідносини студентів і викладачів	584
VI.3. «Колишні» в студентському середовищі: стратегії здобуття освіти	600
VI.4. Участь студентів у громадській роботі та ідеологічних кампаніях....	609
VI.5. Особливості новомови студентів	618
VI.6. Вплив соціальних ініціатив влади на життя студентів	629

Розділ VI.

Радянська влада і колективи вищої школи: проблема взаємодії

VI.1. Особливості організації навчального процесу

Протягом 1920-х рр. вищі навчальні заклади України пережили багато різних реформ, що запроваджувалися перманентно і нерідко були досить суперечливими. Слід відзначити слабкий зв'язок НКО УСРР з місцевими органами освіти протягом перших місяців 1920 р., що призводило, за словами Я. Ряппо, до «самостійної творчості», навіть до розбіжностей з деякими положеннями НКО¹. 27 січня 1920 р. Всеукрревком прийняв постанову про дію на території України всіх декретів РСФРР, які стосувалися вищої школи². 8 травня 1920 р. народними комісаріатами освіти УСРР і РСФРР було прийнято рішення «Про єдність освітньої політики»³. Керівництво НКО України мало намір не тільки копіювати досвід РСФРР, але й прагнуло здійснити свій власний шлях розбудови вищої освіти, з урахуванням специфічності розвитку України. Ставилося за мету створити такі умови, коли б громадяни якнайшвидше змогли отримати освіту і при цьому набути певних професійних навичок.

Питання реорганізації вищих навчальних закладів і перебудови навчально-методичної роботи в них детально висвітлювалися в «Інструкції управлінням вищої школи на місцях», яка була видана НКО УСРР 9 червня 1920 р. Зміни стосувалися багатьох сторін структури вишів — від системи управління до методики викладання. Не випадково дослідники зазначають, що ця інструкція виконувала роль тимчасового статуту вищих навчальних закладів⁴.

¹ Ряппо Я.П. Система народного просвещения Украины. Сб. материалов, статей и докладов. — Харьков, 1925. — С. 3.

² Мельниченко А.М. В.И. Ленин и становление народного образования на Украине. — М., 1982. — С. 124.

³ Вища школа Української РСР за 50 років (1917–1967 рр.): Історичний нарис. — Ч. 1. — К., 1967. — С. 55.

⁴ Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.). — Одеса, 2010. — С. 75.

Значну увагу влада приділяла перебудові навчально-методичної роботи у вищих навчальних закладах. Студентський часопис повідомляв, що Наркомос різко взявся за справу очищення навчальних програм від «всякого мотлоху»⁵. Тож невдовзі «старі навчальні плани й програми змінили на нові, викувані у тяжкій боротьбі за революційну методу»⁶. Ці радикальні заходи не могли не позначитися на житті вишівських колективів, які, до того ж, страждали не лише від реорганізацій, а й від матеріальної скрути і психологічного тиску. Увесь тягар та відповідальність за цю роботу лягли на нову адміністрацію вишів: політкомісарів, комуністів та комсомольців, яких було небагато, але які виконали справді титанічну роботу з укріплення контролю над професорами та студентами.

Навчальні плани передавалися Головнопрофосом для обов'язкового виконання всім вишам та супроводжувалися характеристикою предметів, зокрема їх змісту та термінів викладання⁷. Проте, як відзначали сучасники тих подій, «якоїсь стабільної програми не було, вірніше, програм було аж надто багато, предмети вводилися і зникали безслідно протягом одного семестру. Щоб читався новий курс, потрібно було бажання лектора і двох-трьох слухачів»⁸. Для всіх вишів України на початку 1920-х рр. характерною була предметна система навчання. Суть її полягала у відсутності стабільного поділу студентів на навчальні групи та курси, кожен міг просуватися в навчанні своїми власними темпами, опрацьовуючи ті предмети, які вважав за потрібне, без суворої послідовності їх вивчення та термінів складання⁹. При цьому встановлювалася мінімальна кількість заліків, які студент мав здати протягом навчального року. Наприклад, у 1922–23 н.р. студентам КПП першого курсу потрібно було здати сім заліків, старших курсів — дев'ять¹⁰. А. Утевський, наприклад, за перший рік навчання пройшов увесь університетський курс хімії і взявся за фізику, яку слід було відробляти і здавати до хімії. То була його «особиста програма» проходження курсу вищої школи — проходити курс програм не за розкладом, не за віковичним каноном «від

⁵ Пройдений шлях // Студент революції. — 1931. — № 31–32. — С. 27. — Підпис: «Студент революції».

⁶ Діаграми століть // Студент революції. — 1931. — № 31–32. — С. 24. — Підпис: Н. Северський.

⁷ Временное положение о Высших Учебных Заведениях УССР. — Т. 1. — Харьков, 1922. — 42 с.

⁸ Утевский А.М. Начало пути // UNIVERSITATES=Университеты. — Х., 2005. — № 3. — С. 69.

⁹ Харьковский политехнический институт имени В.И. Ленина: история развития (1885–1985). — Х., 1985. — С. 50.

¹⁰ Справочник для вступающих до КПП, К.С.–Г.І. та їх Робфаків 1923–24 навчального року; з додатком згідно з прийомом 1924–25. — К., 1923. — С. 33–34.

сих до сих» на першому і наступних курсах, а опрацьовувати науку, яка подобалася, від початку і до «навчального» кінця¹¹.

Предметна система навчання давала можливість закінчити курс вишу за коротший термін. Це вдавалося небагатьом встигаючим студентам. Наприклад, згаданий вище А. Утевський закінчив Харківський ІНО за два роки. До того ж, для вихідців із «колишніх» вона була просто знахідкою, оскільки надавала більше шансів не бути виявленими під час чисток і отримати диплом. В роботу вишів така система внесла немало клопоту, оскільки нелегкою справою виявилася реєстрація студентів, розподіл їх за курсами. Молодь з різних причин не з'являлася у виші по декілька років. Найчастіше втрачався час через голод і епідемії. Відвідування занять студентами також прямо залежало від несприятливих умов для навчання в той час, особливо на початку 1920-х рр. Не працювало опалення навчальних приміщень, було відсутнє освітлення, водопостачання. Студентам самим доводилося дбати про заготівлю дров, приносити гас, прибирати аудиторії¹². Академік І. Францевич згадував: «То добре, якщо встигнеш перед лекцією погрюкати чобітьми й на руки похукати — холодно ж, вогко. А то першу годину будеш кутиляти ручкою, доки одійдеш, доки піде пара аудиторією»¹³. Взимку 1921 р. на інженерно-будівельному факультеті Одеського політехнічного інституту відвідування нерідко падало до нуля, в теплий час на молодших курсах коливалося в межах 50–75%, а на старших було близьким до 50%¹⁴. Лише 20% студентів виконали повністю необхідні завдання і отримали заліки. 40% студентів не виконали й половини потрібного мінімуму.

У Київському ІНО «було багато випадків, коли студент, який числився на III курсі, здав лише один-два предмети за перший»¹⁵. Більшість випущених на стаж випускників 1924 р. Полтавського ІНО не склали всіх заліків¹⁶.

У звітах вишів наголошувалося, що у той тяжкий час можна було досягти позитивних результатів, якщо надати студентам хоча б мінімальну допомогу: пайок, навчальні посібники. Про це, зокрема, свідчив

¹¹ Утевський А.М. Начало пути // UNIVERSITATES=Университеты. — Х., 2005. — № 3. — С. 69.

¹² Держархів Одеської області. — Ф. 126. — Оп. 1. — Спр. 148. — Арк. 4; КПІ. Перше століття: Історичний огляд. — К., 2007. — С.76–78; Рябченко О.Л. Харківський інститут народної освіти ім. О.О. Потебні (1921–1930 рр.) — Харків, 2000. — С. 101 та ін.

¹³ Стадниченко В. Вимір висоти // Ранок. — 1967. — № 11. — С. 18.

¹⁴ Держархів Одеської області. — Ф. 126. — Оп. 1. — Спр. 148. — Арк. 4.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 566. — Арк. 302.

¹⁶ Держархів Полтавської області. — Ф. 3872. — Оп. 1. — Спр. 923. — Арк. 171.

досвід проведення так званих прискорених випусків, коли за незначної матеріальної підтримки спеціальні групи блискуче закінчували навчальний курс¹⁷.

Намагаючись встановити точні списки студентів і якомога скоротити терміни їх перебування в інститутах, правління вишів вдавалося до проведення місцевих академічних перевірок, запроваджувало різноманітні заходи для підтягнення невстигаючих, виключало «безнадійних». Наприклад, у Полтавському ІНО 1923 р. були організовані додаткові групи з елементарної математики й української мови. На елементарну математику записали 56% студентів першого курсу, 30% — з другого, а на третьому — всю секцію математики, оскільки виявилось, що у цій секції всі слухачі не знають елементарної математики, яку їм через рік довелося б викладати в трудовій школі. На додаткові заняття з української мови було записано 30% студентів цього інституту¹⁸.

Після проведення соціально-академічної перевірки студентів восени 1924 р. виявилось, що академічна неуспішність, особливо зі спеціальних предметів, набула неприпустимих розмірів. Для більшості харківських вишів дійсністю став надзвичайно високий відсоток невстигаючих: в межах 70–90%¹⁹. Такий стан був і результатом занижень при прийомах до інститутів вимог Головпрофосвіти для абітурієнтів. Навіть мінімум вимог для них був непереборним бар'єром. Лише незначний відсоток абітурієнтів мав необхідний формальний рівень знань. Майже всі студенти на всіх курсах не встигали, зазначалося в звіті Полтавського ІНО²⁰. Аналогічна картина спостерігалася в усіх вишах республіки, про що свідчать сучасні дослідження їх історії²¹.

Особливо невтішною виглядала статистика академічної успішності робітфаківців. Це факт, але якщо поглянути на нього з точки зору цієї молоді, уявити їхній піднесений душевний стан, коли, отримавши задоволення в підтримці на шляху до світла науки, вони з'являлися у напівзруйнованих храмах цієї науки і опинялися на межі життя і смерті, то цей шлях можна назвати не просто важким, а героїчним. Не у всіх, звичайно, а серед тих, хто вистояв. Статистика різних вишів показує, що з прийнятих на робітфаки на початку 1920-х рр. закінчували їх близько половини. Так, у Київському ІНО із прийнятих у 1923 р. на робітфак

¹⁷ Держархів Одеської області. — Ф. 126. — Оп. 1. — Спр. 148. — Арк. 5.

¹⁸ Держархів Полтавської області. — Ф. 3872. — Оп. 1. — Спр. 923. — Арк. 170.

¹⁹ *Серєда А.* Итоги социально-академической проверки Вузов и нового приема в харьковские вузы // Студент революції. — 1924. — № 8–9. — С. 11.

²⁰ Держархів Полтавської області. — Ф. 3872. — Оп. 1. — Спр. 923. — Арк. 170.

²¹ *Левченко В.В.* Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.). — С. 230.

226 студентів у липні 1925 р. за двохрічним планом закінчили його лише 99. У КІНО нормальним темпом навчалася лише половина: із 74 осіб, які залишилися навчатися в інституті, 1929 р. закінчували його лише 34. Відсів у виші протягом чотирьох років складав значно меншу цифру, ніж відсів за перші два роки на робітфаку²². Серед тих, хто вступав на робітфак у наступні роки, середній відсоток відсіву був меншим і становив 25–30%²³.

Тип пролетарського студента-робітфаківця постає перед нами в образі Дмитра із «Невеличкої драми» В. Підмогильного — сина переяславського коваля і пралі. Як і багато інших представників цієї групи студентства, Дмитро зображений як прямолінійний, примітивний реалізатор пролетарського світогляду. Незважаючи на злидні свого побуту, він їх з честю подолав. «Його зняли навіть із стипендії, але й на мить йому не спало в голову покинути школу. Є щасливі цільні натури, що в нещастях тільки загартовуються і з невдачі здобувають нову впертість до боротьби... Він перейшов у розряд тих студентів, що рубали дрова, вантажили вугілля, служили за двірників і кур'єрів. Часом він просто голодував у цілковитому розумінні цього слова, жив фунтом житнього хліба цілий день, причім мав досить волі, щоб до другого фунта, залишеного на завтра, не доторкнутись. І вчився, завзято шліфував свій не так нездарний, як невправний і надто конкретний мозок. На другий рік Дмитро вже вирівнявся в науці, на третій знову дістав стипендію і зрештою закінчив виша не останнім»²⁴.

Скільки таких Дмитрів було в реальності! Якщо на перших порах їм здавалося, що «професор таке говорить на лекції, що в голові макітриться, нічого не розумієш, сидиш, як довбня. А він ще навмисне закручує. От закручує, закручує, щоб незрозуміліш було»²⁵, то згодом наполеглива праця давала результати. До III курсу робітфаківці Київського ІНО, що екстраординарним напруженням за два роки пройшли курс навчання, не тільки йшли разом зі студентами свого курсу, а й випереджали їх²⁶. Ю. Юркевич згадує, що робітфаківці Київського політехнічного інституту на першому і другому курсах безнадійно відставали. «До третього, після великого відсіву, ті, що залишилися, відчайдушно працюючи, якимось під-

²² Перша фаланга педагогів — робітфаківців // Кузня освіти. — 1929. — № 4. — С. 18. — Підпис: Д.М. Розенберг.

²³ Три чи чотири? // Кузня освіти. — 1929. — № 4. — С. 20. — Підпис: Корман.

²⁴ Підмогильний В.П. Невеличка драма // Досвід кохання і критика чистого розуму. Валер'ян Підмогильний: тексти та конфлікт інтерпретацій. — К., 2003. — С. 85.

²⁵ Микитенко І. Кадри. — Харків, 1932. — С. 58.

²⁶ Перша фаланга педагогів — робітфаківців // Кузня освіти. — 1929. — № 4. — С. 18. — Підпис: Д.М. Розенберг.

тягувалися, а на останніх двох курсах йшли, мабуть, нарівні із «чижиками»²⁷. «Чижиками» в КПІ називали молодь, яка прийшла у вищі школи відразу після закінчення професійних чи інших шкіл, на відміну від робітфаківців, яких величали «стариками». Можна вважати правдивими слова політкома Харківського інституту сільського господарства і лісівництва, який відмічав, що професорів дивувала увага і зацікавленість наукою робітфаківців²⁸. Звичайно, не всі, але частина їх ціною неймовірних зусиль досягала врешті-решт вагомих результатів.

Після соціально-академічної перевірки перед вишами постало складне завдання ліквідації «хвостів» та відрахування «перелітків», тобто тих, хто засиджувався в інститутах тривалий час. Середній термін навчання у КПІ, наприклад, у 1922 р. становив 8 років, у наступному — 7,7 років²⁹. У ХТІ 50% всіх відрахованих через академічну неуспішність становили особи, що вступили до вишу у період до 1918 р., причому 30% із них повинні були залишитися на одному і тому ж курсі на третій рік³⁰. Цей факт спонукав Наркомос УСРР розпочати заміну предметної системи навчання курсовою, що передбачала розподіл студентів за навчальними курсами і групами залежно від зданих предметів. Також встановлювалася чітка послідовність і терміни вивчення предметів, складання іспитів, переведення на наступний курс³¹. На початку 1925 р. було встановлено мінімум заліків, які потрібно було скласти студентові для переведення на наступний курс. Він становив близько половини предметів, що вивчалися³². Кількість складених заліків, як відомо, є формальною ознакою успішності. Якщо говорити про засвоєння студентами пройденого курсу, то воно було зовсім слабким. У Харківському ІНГ, наприклад, перевірка виявила повне невігластво старшокурсників з питань, з яких вже було складено низку предметів. Дикі відповіді звучали на елементарні питання, наприклад, про структуру СРСР. Подібні запитання задавалися великій кількості студентів, а неабсурдні відповіді отримувалися у виключних випадках. У інших вишах з деякими відтінками картина була анало-

²⁷ Юркевич Ю. Минувшее проходит предо мною... — М., 2000. — С. 85.

²⁸ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 405. — Арк. 44.

²⁹ Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інститут: 25 років (1898–1923): Ювілейний збірник. — К., 1924. — С. 40.

³⁰ Серєда А. Итоги социально-академической проверки Вузов и нового приема в харьковские вузы // Студент революції. — 1924. — № 8–9. — С. 11.

³¹ Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 1920-ті рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук. — Х., 2001. — С. 26.

³² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 566. — Арк. 304.

гічною³³. Такий стан речей не був таємницею, проте критикувати низьку успішність було небезпечно. Фрази на зразок «робітникам і селянам через їх слабку підготовку не місце в виші», кваліфікувалися ворожими, а тих, хто їх висловлював, пропонувалося «вичищати», незважаючи на соціальне походження³⁴.

На початку 1920-х рр. керівництво Наркомосу і актив пролетарського студентства розгорнули широкий наступ на традиційні методи викладання, протиставляючи їм бригадо-лабораторний метод, Дальтон-план та інші інновації. Ці ідеї законодавчо були підкріплені Кодексом законів про народну освіту УСРР за 1922 р., де було визначено курс на ліквідацію традиційних словесних методів навчання і поступовий перехід до нових досвідно-практичних методів³⁵. Побутувало переконання про шкідливість «пасивного» сприйняття лекції і користь від «активного» опрацювання літератури студентами, організованими у «бригади»³⁶. Формально активні методи навчання стали явищем загальновизнаним, проте фактично у вишах ця робота просувалася досить повільно. Навчання проводилося старими методами, «за винятком невеликої кількості лекторів, які залишивши старий метод, перебувають в періоді «шукування» нового»³⁷. Все залишилося майже без змін. Студент революції повідомляв: «Питома вага лекцій безмежна, місцями вичерпує всю «активізацію» без рештків. До того ж, помітна частина лекцій надзвичайно низької якості. «Активні методи» переважно існують як якийсь вбогий додаток до лекцій. Кожен викладач «активізує» так, як це йому спаде на розум»³⁸.

Не особливо переймалися суттю нових методів і нових дисциплін навіть викладачі педагогічних предметів і педагогічних інститутів. Колишня студентка Житомирського ІНО С. Гавриленко згадувала: «Ми були першими випускниками радянського педагогічного вишу, що приїхали на село... Та якщо ми мали непогану загальну підготовку, то в питаннях педагогіки і методики були майже безпорадні. В інституті тоді виховували зневажливе ставлення до класиків педагогіки, подавали якусь

³³ *Середа А.* Итоги социально-академической проверки Вузов и нового приема в харьковские вузы // Студент революції. — 1924. — № 8–9. — С. 11.

³⁴ *Ворог напирас* // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 49. — Підпис: О.К-н

³⁵ О введении в действие Кодекса законов о народном просвещении УССР: Постановление ВУЦИК от 22 нояб. 1922 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1922. — № 49. — С. 852.

³⁶ *Бригадно-лабораторный метод* // Педагогическая энциклопедия. — М., 1964. — Т. 1. — С. 281 та ін.

³⁷ *Робфак Х.І.Н.Г.* // Студент революції. — 1924. — № 3–5. — С. 62. — Підпис: Ф.К.

³⁸ *Пасивне ставлення до активних метод* // Студент революції. — 1930. — № 12. — С. 9. — Підпис: Б. Володарський.

плутанину під назвою бригадного і лабораторного методів, Дальтон-плану і особливо вихваляли як останнє досягнення науки — педологію»³⁹.

У педагогічних вишах планами передбачалося вивчення значної кількості педагогічних дисциплін⁴⁰. Належним чином їх так і не вдалося організувати навіть у провідних інститутах, про що свідчать спогади. Ю. Шевельов, який навчався в Харківському ІНО в останній період його існування, з 1927 року, згадував про викладання «Вступу до педології»: «Це був цілорічний курс, і викладав його Олександр Нагорний. Ніякого зв'язку з педологією чи педагогікою він не мав. Це був дуже докладний курс анатомії і фізіології людського тіла. Ми мусили вивчати безконечні залози, хрящі, кістки і бозна-що ще. Це була зелена нудьга... Не знаю, чи органи Наркомосу знали про зміст цього курсу, чи Нагорний, діставши доручення його викладати, читав просто те, що знав, не готуючися... Серед багатьох безглуздь нашої програми це було чи не найбільше»⁴¹. Більшість таких дисциплін професори навіть не викладали, а лише давали літературу. Студенти відразу опрацьовували її в аудиторіях, а потім звітували про прочитане.

Вимога застосовувати марксистську методологію змушувала викладачів пояснювати, що, наприклад, М. Коцюбинський — це «спокутуючий інтелігент», який хоче жити для себе, а не для народу, що О. Кобилянська — «ніщанка-аристократка», а «її шукання краси є певне реакційне явище», що «особиста драма Франка в тім, що ... мусив підлягати міщанським нормам, асимілюватися в багні дрібної буржуазії...»⁴². «Дворянську ідеологію» модно було шукати у казках. Студентам доводили, що казка здатна лише руйнувати той матеріалістичний світогляд, який потрібно виховувати у дитини: «Казка ніби удає з себе «невинного дурника». Але за спиною цього «дурника», під машкарою «забавки» часто ховається відверте обличчя класового ворога пролетарської дитини»⁴³. Відома казка «Івасик-Телесик», наприклад, вважалася «напоєною приватновласницькою ідеологією буржуазної родини» і тому саме для виховання таких ізольовано-родинних настроїв у дітей вона використовувалася дожовт-

³⁹ Гавриленко С.В. Працювати для народу — велике щастя! // Слово про радянського вчителя. — К., 1958. — С. 114.

⁴⁰ Рябченко О.Л. Харківський інститут народної освіти ім. О.О. Потебні... — С. 22.

⁴¹ Шевельов Ю. Я, мене, мені (і довкруги): спогади: в 2 т. — Т. 1. — Х.; Нью-Йорк, 2001. — С. 119.

⁴² Кобилицький Ю. Даль махне крилом. — К., 1985. — С. 124.

⁴³ Попів О. Дитяча література на переломі // Шлях освіти. — 1930. — № 4. — С. 87.

невою педагогікою⁴⁴. Сучасні педагоги повинні запроваджувати такі ігри, як боротьба за промфінплан⁴⁵.

Студенти деяких інститутів вимагали введення до програм відповідних наукових дисциплін. Наприклад, у рішенні загальних зборів Вищого ІНО під головуванням Г.Косинки 29 червня 1922 р. було записано, що молодь прагне «внесення до програм ВІНО всіх наукових дисциплін, які необхідні для найширшого ознайомлення з потребами всього українського населення [...] рішучого та негайного переведення навчання всіх дисциплін українською мовою»⁴⁶.

Діячі Головпрофосвіти, слідуючи за західними інноваціями на ниві освіти, намагалися за допомогою принципів самостійного навчання та колективної звітності звести до мінімуму безпосередній контакт студентської аудиторії з «ненадійною» професурою⁴⁷. Актив пролетарського студентства розгорнув широкий наступ на традиційні методи викладання, сподіваючись, що саме дальтон-план дозволить реалізувати поставлену мету «завоювання вищої школи», зменшуючи роль професора до рівня простого консультанта. За допомогою бригадно-лабораторного методу навчання мало перетворитися на колективні практики. Слабо підготовленому пролетарському студентству лекції професорів старої школи, як правило, були складними для розуміння і, можливо, саме з цієї причини вони часто погано відвідувалися чи навіть ігнорувалися, а не тому, що студенти «не мають бажання ритися в професорському багажі»⁴⁸.

Бригадно-лабораторна система, яка дозволяла завжди отримати необхідну консультацію і повністю використовувати можливості «колективної проробки» матеріалу при найменших затратах, могла бути дійсно більш зручною для молоді, яка не мала необхідної освіти. Проте на практиці, в умовах їх неприйняття, нерозуміння, різного рівня підготовки студентів, ці методи доволі часто перетворювалися на пародію лабораторної проробки матеріалу. Досить навести, наприклад, випадок у Кам'янецькому ІНО, коли викладач залишив студентів самих для вивчення, сказавши їм: «Уявляйте, що я присутній». Молодь швидко зорієнтувалася в ситуації, залишивши аудиторію: «Краще ми підемо теж у своїх справах, а він хай

⁴⁴ Рябченко О.Л. «Педагог — новатор, батько усіх сліпоглухонімих»: Харківський період життя і діяльності професора І.П. Соколянського // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. — К., 2008. — Т. 19. — С. 198–206.

⁴⁵ Іваненко О. Завжди в житті: спогади. — К., 1985. — С. 136.

⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 287. — Арк. 65.

⁴⁷ Рожков А. В кругу сверстников. — Т. 1. — Краснодар, 2002. — С. 284.

⁴⁸ Чарний А. Терпіти далі? // Студент революції. — 1930. — № 2. — С. 26.

уявляє, що ми працюємо»⁴⁹. Не сприяла організації навчання слабка матеріальна база навчальних закладів і незабезпеченість молоді.

Питання впровадження нових методів навчання неодноразово розглядалися на студентських зборах чи засіданнях предметних комісій різного рівня. Іноді на них доходило до анекдотичних ситуацій, коли професори, наперед знаючи про критику їхніх методик викладання, ще перед такими зібраннями просили слова і, як професор Київського ІНО І. Шаровольський, заявляли: «Товариші! Ото все, що ви про мене говоритимете, правда! А мене пустіть додому готуватися до завтрашньої лекції»⁵⁰.

Незважаючи на всі нововведення, основним методом викладання фактично залишалися лекції. Проте у Методичному комітеті Головпрофосвіти НКО побутувала думка, що при лекційній системі професор є лише проповідником наукових істин з кафедри, а студенти — слухачами, які пасивно беруть участь у вивченні предмету⁵¹. Унаслідок цього втрачався зв'язок між лектором і слухачем і у кінцевому результаті матеріал за-своювався незначною мірою. Більше того, вважалося, що якщо є підручник, то слухати лекції з таким же змістом непотрібно. Тож звичайними стали нападки на лекторів на сторінках різних видань, особливо студентських часописів. Так, газета Одеського політехнічного інституту «Красный инженер» повідомляла про лекцію проф. Архангельського: «Лектор аккуратненько выписывает на доске с листочка колонки букв и цифр, глухо и путано старается их пояснить, а аудитория, не понимая и не вникая, молчит или беседует о посторонних вещах. На второй лекции было меньше, чем на первой, причем убывание идет в геометрической прогрессии. Надо думать, что скоро почтенный лектор останется без слушателей. Метод преподавания проф. Архангельского хуже всех, когда либо существовавших. А читает он один из основных предметов»⁵².

Не маючи можливості подолати протидію професури нововведенням, влада піддавала лекції нищівній критиці, називаючи їх «мертвим капіталом», «старим багажем», власники якого «лишилися далеко позаду епохи, і не доженуть її, бо догнати не можуть, а часто й не хочуть»⁵³. Професуру називали «гарними горлянками для поширення шовіністичних

⁴⁹ Потрібна деяка реформа // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 50. — Підпис: Архип Боберський.

⁵⁰ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 113.

⁵¹ Бюллетень Укрглавпрофобра. — 1924. — № 2. — С. 22.

⁵² Что скажет КУК? // Красный инженер (Орган партколлектива, ячейки ЛКСМ и исполпрофбюро ОПИ и рабфака). — 1924. — 15 октября (№ 2). — Підпис: Лямбдо.

⁵³ Там само. — С. 26.

ідей»⁵⁴. Переконавали, що лекції — це знаряддя калічення майбутніх фахівців⁵⁵. Коли їх слухаєш, «то забуваєш, що існує радянська влада»⁵⁶. Раз по раз у періодиці з'являлися дописи, які мали донести до читача думку, що «лекції є найбільш підходящим місцем для того, щоб виспатись і декілька годин ні про що не думати»⁵⁷. Писали, що всім без винятку студентам слухати їх нецікаво: «Возьмем, например, химию. Не знаю, какая «реакция» проходит во время лекции, но факт на лицо: заметное количество студентов аппетитно спит на лекциях. И нередко поднимается заспанная головешка и спрашивает своего полусонного соседа: «“Скоро-ли кончится?”» Уже не говорю о том, что число посещающих тает, как рабфаковская стипендия после получки»⁵⁸. Аналогічні висловлювання можна прочитати і на сторінках центральних друкованих органів, де лекції називалися «процессом словоизвержения»⁵⁹. Звичайно, що на захист лекцій звучали поодинокі голоси. Так, на 2-й Всеукраїнській конференції з педагогічної освіти ректор Харківського ІНО С. Стрільбицький наголошував на тому, що часто буває так, що лекція не лише потрібна, а й було б злочином не використовувати її⁶⁰. Такої ж думки був і наступний ректор ХІНО М. Гаврилів, який піддавав критиці лабораторний метод⁶¹. Переважна більшість «старої» професури не бажала відмовлятися від лекцій і продовжувала їх читати, незважаючи на гостру критику.

Головним завданням лекцій у 1920-ті рр. оголошувалося ознайомлення студентів з основними ідеями дисципліни, корегування і спрямування подальшої роботи студента. Майже весь матеріал потрібно були засвоїти на семінарах і практичних заняттях. Студенти самостійно готували тему у вигляді рефератів, а на занятті розповідали цю тему чи її частину. Шляхом обговорення і дискусій розкривали незрозумілі питання. Для ефективності такої системи потрібна була велика кількість кваліфікованих кадрів, розподіл студентів у невеликих групах, достатня

⁵⁴ Тіні Чайнова й Туган-Барановського в аудиторіях радянського ВИШу // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 20.

⁵⁵ Знаряддя калічення майбутніх фахівців // Студент революції. — 1930. — № 5. — С. 45. — Підпис: Оява.

⁵⁶ Чарний А. Терпіти далі? // Студент революції. — 1930. — № 2. — С. 27.

⁵⁷ Бездомный Б. Почти научное руководство для студентов // Студент революції. — 1926. — № 2. — С. 28.

⁵⁸ Скоро ли кончится? // Красный инженер. — 1924. — 15 октября (№ 2). — Підпис: Полусонный.

⁵⁹ Участие студентов в разработке учебных планов // Студент революції. — 1922. — № 1. — С. 57. — Підпис: И.Н.

⁶⁰ Кашкаров Н. 2-я Всеукраинская конференция по педобразованию (22–28 июля 1923 г.) // Путь просвещения. — 1923. — № 7–8. — С. 194.

⁶¹ Рябченко О.Л. Харківський інститут народної освіти ім. О.О. Потебні. — С. 39.

кількість літератури. В час, коли різко збільшилися контингенти прийому, викладачів необхідної кваліфікації не вистачало. До викладання залучалися молоді спеціалісти, які не розуміли сутності нової методики, не мали відповідної кваліфікації, тож лекції в кращому випадку перетворювалися на переказ підручника, а то й читання його: «Адже ж нині маємо чимало випадків, коли професор свою лекцію читає в буквальному сенсі... по своїй або чужій книзі»⁶². Нерідко студенти незадоволені були якістю лекцій. Ю. Шевельов, наприклад, згадує, що їм доводилося слухати лекції В. Коряка, що «розумівся на літературі, як свиня на помаранчах, а більше волів говорити про економічні формації [...] та боротьбу клас»⁶³. А на одній із лекцій студенти Кам'янець-Подільського ІНО зробили зауваження своєму викладачеві С. Божку, який не орієнтувався твердо в датах і послідовності подій, на що той відповів: «Дати, товариші, річ неістотна. Головне — всебічний виклад подій і правильне марксистське наświetлення»⁶⁴. Професорську діяльність цьому викладачеві довелося залишити, бо цей його вислів відразу ж став анекдотом.

На початку 1925 р. виші поступово розпочали перехід до обліку знань в процесі навчання. Було скасовано залікові сесії⁶⁵. Наприкінці 1920-х рр. рівень знань встановлювався на бригадних заняттях, під час консультацій та за складеними конспектами. На основі конспекту, який перевірявся викладачем, встановлювалася якість засвоєння матеріалу студентом⁶⁶. Екзамени і заліки в ідеалі також повинні були готуватися і здаватися побригадно. Відповідав за знання своєї бригади призначений бригадир⁶⁷.

Тривалий час у студентських матрикулах замість оцінок ставилося «зараховано». Для полегшення участі студентів деякі викладачі використовували щось на зразок сучасних тестів — наприклад, під час заліку з математики видавали тексти, в яких студенти мали підкреслити потрібну відповідь, а інші диктували студентам зміст теми, включаючи те, що треба написати в дужках. В разі, коли хтось із студентів протестував проти такої методики прийому заліків, більшість мала негативні результати, але, констатуючи цей факт, викладач все рівно говорив: «Усім зараховую»⁶⁸. Ця ситуація стала характерною після того, як у вишах (у зв'язку з гострим дефіцитом на кадри, з метою прискорення темпів

⁶² Пасивне ставлення до активних метод // Студент революції. — 1930. — № 12. — С. 10. — Підпис: Б. Володарський.

⁶³ Шевельов Ю. Я — мене — мені (і довкруги). — Т. 1. — С. 129.

⁶⁴ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. — Кн. 1. — Едмонтон, 1987. — С. 75.

⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 566. — Арк. 304.

⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5558. — Арк. 120.

⁶⁷ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 126.

⁶⁸ Іспит скасовано, — усім зараховую // Студент революції. — 1930. — № 12. — С. 8–9. — Підпис: О.Б.

підготовки спеціалістів, відповідно до рішень листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р.) було «усунуто» вагомі перешкоди на шляху до забезпечення народного господарства висококваліфікованими спеціалістами, такі, як наприклад, дипломні роботи та заліки, які були скасовані. Крім того, були скорочені терміни навчання у вишах, ліквідовані окремі дисципліни чи скорочено час на їх опрацювання⁶⁹.

Після цього студентам уже не доводилося по декілька разів здавати дисципліни — їх ніхто не мав права «погнати», навіть коли вони нічого не знали. Викладач у кращому випадку міг сказати: «Ви нічого не знаєте, але я вам зараховую!». Професори постійно перебували під шквалом критики за «лібералізм» відносно оцінювання знань, чи навпаки, за надмірну вимогливість. Коли професор Одеського будівельного інституту Кіель виставив майже всім студентам «добре і відмінно», то «всією громадськістю інституту цей вчинок засуджено», а викладача математики Полтавського інституту інженерів сільського господарства Поповича навпаки, звинувачували у тому, що він «довів в своїх групах відсоток невстигаючих до 24%»⁷⁰. У Дніпропетровському гірничому інституті критикували професора, який, запитавши двох-трьох студентів, зараховував звіти всій групі, заявляючи при цьому: «Зараховую тому, що ми проводимо заняття за новими методами»⁷¹. Так поступово втрачався контроль за індивідуальною підготовкою студентів, що було просто знахідкою для прикриття «колективом» некомпетентності чи елементарного небажання вивчити предмет. Крім того, відповідальність за знання студентів покладалася насамперед на професуру, а якщо викладача не задовольняли знання студента, потрібно було з ним розмовляти через кілька днів і так до нескінченності. Врешті-решт терпіння вичерпувалось, і предмет зараховувався.

Таким чином, документи з історії академічної повсякденності свідчать про численні труднощі, які доводилося долати студентам на шляху до головної мрії — досягнення освіти. В ті тяжкі роки навчальні аудиторії заповнювалися з надзвичайним ентузіазмом і вірою, оскільки сотні молодих людей сподівалися на торжество розрекламованої соціальної справедливості. «Справедливість» за класовою ознакою для багатьох обернулася «несправедливістю» в інституційному сенсі — система вищої освіти не була розрахована на надання елементарних знань і відштовхувала малограмотну і нездатну до засвоєння наукових дисциплін мо-

⁶⁹ Мосель Й. Опортуністичний прорив на двох факультетах // Студент революції. — 1930. — № 11. — С. 11–12; ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10556. — Арк. 3.

⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1145. — Арк. 6, 12.

⁷¹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 14.

лодь. Масовим явищем стали другорічництво і особливо «хвости». Загрозливих масштабів набували відсів і «дезертирство» студентів. Серед тих, хто покидав навчання або засиджувався у вишах, значною була частина партійців і комсомольців, тобто тих, хто потрапляв до інститутів саме завдяки кампанії пролетаризації. У кінцевому результаті отримати вищу освіту більше шансів було у тих студентів, які мали для цього необхідний потенціал. Це були, на противагу сподіванням влади, далеко не вихідці з пролетарського середовища. Із останніх вистояли ті, хто ціною надлюдських зусиль зміг підтягтися до належного рівня або використати важелі партійності для тиску на викладачів.

Отже, прикриваючись словесною риторикою і гаслами, влада переклала ефективне вирішення проблем організації навчального процесу на колективи вишів, яким вдалося ціною неймовірних зусиль підняти освітній рівень значної кількості пролетарської молоді. Професура разом із знаннями передавала студентам і свої світоглядні установки, норми моралі. Для обмеження такого впливу використовувалися революційні форми і методи викладання, що давали можливість зменшити роль професора до рівня простого консультанта.

VI.2. Взаємовідносини студентів і викладачів

Завдання формування нового радянського студента як соціальної реальності, як людини, яка б за своєю сутністю відповідала духу нового суспільства, його соціокультурним нормам, було надзвичайно складним. Посилені спроби більшовиків модернізувати вищу школу наštовхувалися якщо не на відкриту протидію, то на інертність переважної частини професури, без використання потенціалу якої влада не могла обійтись. У той час, коли студентство і держава радикально змінювалися і слідували новим стратегіям, професура намагалася відновити дореволюційний зразок взаємовідносин з державою і студентами.

Входження «старої» професури в радянський ринок праці було обумовлено потребою суспільства в освічених людях, розумінням ролі й значення професора в процесі набуття знань. Тому, незважаючи на появу нового символічного простору вищої школи, «кафедри залишалися ті ж, люди на кафедрах були колишні, багато з них — хороші спеціалісти в своїй галузі — просто не розуміли, що відбувається в країні, й були зовсім розгублені»⁷². Зберігаючи «майже увесь персонал попередніх дореволюційних вищих навчальних закладів»⁷³, влада, разом з тим, намага-

⁷² Утевский А. Начало пути // UNIVERSITATES=Университеты. — Х., 2005. — 3. — С. 67.

⁷³ Кузьменко М.М. Научно-педагогическая интеллигенция в УССР 20–30-х годов: социально-профессиональный статус та освітньо-культурний рівень. — Донецьк, 2004. — С. 213.

лася обмежити студентство від впливу професорської ідеології аполітичного дослідження чи лібералізму, тому процес входження «старої» професури в нове суспільство був об'єктом особливої уваги з її боку.

А. Утевський справедливо розділив «старих» викладачів на три категорії, відповідно із ставленням до нововведень радянської влади: «співчуваючі», «іронічні» та «розгублені»⁷⁴. «Співчуваючі» разом з професорами-комуністами наслідували установки партії-держави, але, як зауважують дослідники, поява в професорських лавах незначної «лівої групи» принципово картину не змінювала⁷⁵. В будь якому разі, значного впливу з їхнього боку на студентство не спостерігалось. У звітах інститутів постійно наголошувалося, що «політичні настрої професури піддаються зрушенням набагато важче і повільніше, ніж студентські»⁷⁶. Віруючих у повернення минулого ставало з кожним днем все менше. Наприклад, у Вищому ІНО ім. М. Драгоманова в Києві все більше викладачів приходило до думки, «що все, що відбувається навколо, тривке і вимагає добросовісного примирення з собою»⁷⁷. У політичному звіті Полтавського ІНО за 1924–25 н.р. зазначалося, що політичне обличчя професури мало змінилося і «ширих прибічників радянської влади з них, звичайно, не буде. Але тиск життя у своїй роботі змінювати фронт примушує, і фронт поступово змінюється»⁷⁸. Студентів більш за все вражало те, що «наша професура свідомо пошилася в дурні (це вплив інстинкту самозахисту)»⁷⁹. Партійні лідери також неодноразово наголошували, що перебудова вишів проходила за умов «пасивного, а іноді й ворожого ставлення переважної частини професури»⁸⁰.

Підсилювало незадоволення професури її тяжке матеріальне становище⁸¹. За словами В. Короленка, інтелігенція жила лише тим, що продавала рештки колишнього майна: «якщо перевести це на образну мову, то виявиться, що вони проїдають все заготовлене при попередньому буржуазному режимі, який приготував деякі надлишки»⁸². О.О. Несвіцький у травні 1921 р. занотував у щоденнику: «На вулицях вигляд нашої

⁷⁴ Утевский А.М. Начало пути // UNIVERSITATES=Университеты. — Х., 2005. — № 3. — С. 67.

⁷⁵ Марков А. Что значит быть студентом. — М., 2005. — С. 139.

⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1077. — Арк. 172.

⁷⁷ Там само. — Арк. 173.

⁷⁸ Держархів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 176.

⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10514. — Арк. 490.

⁸⁰ Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років.... — С. 213.

⁸¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1077. — Арк. 173.

⁸² Короленко В. Письма к Луначарскому // Новый мир. — 1988. — № 10. — С. 214.

інтелігенції досить сумний: бідно зодягнені, одяг зношений, потріпаний, обшарпаний, взуття стоптане, обличчя бліді, худючі, вимучені. Це не дивно при тяжких умовах життя, постійних нестатках, недоїданні і частому голодуванні»⁸³. Погіршення матеріального забезпечення педагогічного персоналу, звичайно, заважало налагодженню роботи вишів. Фактичне позбавлення академічного пайка значної кількості викладачів і лаборантів у зв'язку з розподілом 1922 р. на категорії і зменшенням кількості пайків, ставило більшість вишівської інтелігенції в надзвичайно тяжкі умови⁸⁴. За таких обставин прояв попередньої відданості справі можна назвати виключною самовідданістю, якщо не героїзмом. Не всі могли витримати злидні і постійне голодне життя, деякі викладачі на цьому ґрунті вчиняли самогубства, як це зробив, наприклад, один із молодих професорів Одеси⁸⁵.

Зубожіння професури шокувало навіть студентів, які самі потерпали від постійних нестач. Студент Харківського ІНО М. Зуйков під сильним враженням від відвідин квартири проф. В.Карінського написав декану факультету професійної освіти Г. Тимофіїву, що він готовий був бачити бідність, все ж такого собі і уявити не міг: «Уявіть собі чотири кімнати майже без меблів, наповнені якимось непотребом і сміттям. Шпалери зі стін зідрані і висять клоччям, вітер гуляє у кімнатах, оскільки багато вікон вибито, в кімнатах не топлено і холодніше, ніж на вулиці. Сам професор у тому ж костюмі, що в інституті й на вулиці, тобто в пальто і шапці; діти — два хлопчики, одягнуті в пальто із селянського сукна й ці пальта одягнені ледве не на голе тіло, а старша дочка... про її костюм говорити не буду, бо я зробив вигляд, що не помітив її. Загальне враження — страшна бідність, яку хочуть чимось прикрити, але вона виглядає з кожного кутка. Все це справило таке тяжке враження, що я приховав, що студент ІНО й поспішив вийти. Зараз я запитую: невже ніхто не цікавився домашнім життям професора Карінського, знаючи, що він злидарює»⁸⁶?

Не дивно, що за таких умов життя для професорського дискурсу характерним було постійне «проскакування» ідеологічно маркованих мовних конструкцій — викладачі на лекціях любили парою реплік покритувати радянську владу, що позитивно сприймалося більшістю студентів. Цього не уникали навіть на заняттях з природничих наук.

⁸³ *Несвіцький О.О.* Полтава в дні революції та в період смуті. 1917–1922: Щоденник. — Полтава, 1995. — С. 205.

⁸⁴ Держархів Одеської області. — Ф. 126. — Оп. 1. — Спр. 148. — Арк. 5.

⁸⁵ Советская власть и Американская помощь // Студенческие годы. — 1925. — № 4. — С. 29.

⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 331. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 473.

Наприклад, один дотепний професор першого Московського державного університету, розповідаючи про *bacterium coli commune*, глузував, що, мабуть, від назви цієї бактерії виникло слово комуніст⁸⁷. Професор Київського сільськогосподарського інституту, фізіолог рослин Є.П. Вотчал, іронізуючи над студентськими симпатіями до марксизму та радянської влади, коли мова заходила про К. Маркса, миттю хапався за печінку (мовляв, марксизм сидить у нього в печінках). Під час лекцій він любляв говорити: «Ваші авторитетні карли, маркси й енгельси з цього приводу сказали би...»⁸⁸. На лекції з математики в Київському будівельному технікумі викладач, відкриваючи дужки, порівнював їх з більшовиками, зауваживши, що «більшовики — це дужки, що порушують загальний порядок»⁸⁹.

З метою нейтралізації такого «негативного» впливу на студентство, йшов активний пошук методів протистояння «старій» професурі. Це було завдання, на вирішення якого мобілізувалися не лише партійні і комсомольські осередки вищих навчальних закладів, представники студкомів та профспілок, а й представники райпарткомів і Головополітосвіти. На одному з таких засідань 22 серпня 1923 р. у Харкові, розглядалося питання про організацію міцних груп протидії «професурі старого зразка, які часто читають лекції, що суперечать духу радянського будівництва і розумінню істинно соціалістичної науки»⁹⁰. Одні партійні лідери говорили, що викладачів звинувачувати в цьому не можна, оскільки ці люди старі й переробити їх важко, відповідно до прислів'я: «Від корови не можна очікувати канарейкового співу». В той же час пропонувалося створювати організаційно міцні гуртки — групи студентів, які б могли збивати старих професорів у той час, коли вони читали лекції не відповідно до «соціалістичного напрямку». Представники влади розуміли, що партійні студенти мають досить низький рівень знань і тому їхні виступи проти професорів можуть не лише не змінити ситуацію, а й бути небезпечними, оскільки «студент, що перебиває викладача під час спору, не відчуває під собою твердого ґрунту і професор його легко перемаже»⁹¹. Для успіху подібних виступів визнавалося за необхідне організувати спеціальну групу студентів під наглядом осередку. Таких, спе-

⁸⁷ Коган Б. На исторической проверке // Красное студенчество. — 1927–1928. — № 4–5. — С. 126.

⁸⁸ Тіні Чайнова й Туган-Барановського в аудиторіях радянського ВИШу // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 20.

⁸⁹ Герф С. До підсумків перевірки вишівських осередків КП(б)У // Студент революції. — 1930. — № 14. — С. 6.

⁹⁰ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 885. — Арк. 13.

⁹¹ Там само.

ціально вишколених молодих людей, використовували не лише для протидії викладачам на лекціях, а й для впливу на безпартійне студентство на зборах, демонстраціях та мітингах.

Наприкінці 1920-х рр. інтелігенцію почали розділяти на «стару» й «нову», з початком першої п'ятирічки ці поняття стають розбіжними кліше⁹². Одним із головних критеріїв належності до інтелігенції вважалася сталість політичних поглядів, а не розумова праця. Від директорів інститутів та секретарів партколективів вимагалися політичні характеристики на всіх викладачів, як партійних, так і позапартійних. Стало загальноприйнятим професорсько-викладацький склад ділити на чотири групи: ворожі, ненадійні, радянський елемент та аполітичні, або «болото». Звіти Харківського землевпорядного інституту, наприклад, вказують на те, що із 84 викладачів комуністів нараховувалося 20 (24%), а серед штатних — лише чотири (4,5%). Марксистів, крім комуністів, майже не було: «Три вважають себе за марксистів, решта і не претендує»⁹³. До ворожої частини потрапляли ті, хто з якихось причин арештовувався ДПУ, пасивно відвідував збори, не виступав і не брав участі в обговореннях. Сюди ж належали всі, хто «вороже ставиться до радянської влади», зокрема, дозволяє собі давати власну оцінку політичним подіям. Так, проф. Меріакрі «іронічно підкреслював на лекціях нездатність радянської влади щодо будівництва», наприклад, він говорив, що фізичні прилади ламаються через те, що зроблені за часів радянської влади⁹⁴. Проф. В. Жубржицький визнавався чужим лише за те, що «коли п'аний, на підставі теорії ймовірності подає доводи про існування якоїсь вищої істоти (Бога)»⁹⁵.

«Радянським елементом» частина професури визнавати себе почала, в основному, з 1929 р., під загрозою чисток і репресій. Більшість була «аполітичною» — досить часто мовчки підтримувала голосуванням пропозиції, які виносилися на зборах, у предметних комісіях, на засіданнях, але активно себе не проявляла. Великим досягненням парторганізацій було те, що підтримка з боку такого «болота» «ворожих» пропозицій почала зменшуватися, але до цілковитої ліквідації було ще далеко.

І. Францевич, який здобував освіту в Харківському ІНО, пригадував, що пролетарські студенти палко підтримали заклик В.Чубаря до боротьби зі старою професурою⁹⁶. Студенти нерідко були авторами дописів, у яких

⁹² Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе. — СПб, 2006. — С. 102.

⁹³ Держархів Харківської області. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1г. — Арк. 29.

⁹⁴ Там само. — Арк. 15.

⁹⁵ Там само. — Арк. 8.

⁹⁶ Стадниченко В. Вимір висоти // Ранок. — 1967. — № 11. — С. 19.

переконавали про необхідність перереєстрації не лише студентського, а й професорського складу вишів, оскільки останній «за своїм складом, безумовно, непролетарським, а також за освоєними методами викладання, змушує бажати кращого»⁹⁷. Лунали заклики замінити тих, які «видихалися, ні до чого вже нездатні, але ще злобливих «спеців від науки» новим струменем»⁹⁸.

У середовищі студентів цілеспрямовано насаджувалося зневажливе ставлення щодо професорської корпорації. Документи свідчать про численні випадки неетичного ставлення до викладачів, які інколи межували з хамством. «Невгамовне робітфаківське плем'я іноді витворяло чимало такого, що не вміщувалося ні в яку уяву викладачів», згадував Ю. Кобилецький⁹⁹. У багатьох робітфаківців на початку 1920-х рр. були пістолети. Невдовзі професори почали скаржитись на деяких занадто ретивих хлопців, які під час заліку виставляли з кишені дуло нагана. «...Дехто приходив до мене на зачот, а з кишені револьвер стирчить. Я, звичайно, не боюся. Але не зрозуміло: до чого тут револьвер? Зачот я й так поставлю, якщо людина щось знає. А то, знаєте, револьвер... Людина дивиться тобі в вічі і так, знаєте, многозначно вмовляє: «Ви, професоре, ще не одмітили мені в книжці зачотик... Хе-хе»¹⁰⁰. Згодом вийшов наказ здати зброю. Це сколихнуло весь робітфак. «Більшість з нас вважали, що через кілька місяців станеться світова революція. З навчанням буде покінчено і без зброї нам ніяк не обійтись, — писав відомий український драматург О. Корнійчук у своїх спогадах про навчання на робітфаку Київського ІНО. Тоді нам авторитетно пояснили, що світова революція раніше ніж через півроку не почнеться, і зброя була здана»¹⁰¹.

У перше пореволюційне десятиліття нове, пролетарське за походженням студентство, особливо його комсомольський актив, робітфаківці та колишні червоноармійці, розраховували не лише на пільги при вступі до вишів, у них розвинувся комплекс ідеї відплати. Цей комплекс включав бажання широкого спектру соціальних переваг: відплату посиленою увагою до їхніх проблем, кращим ставленням, ніж до інших, особливо при оцінюванні знань, відплату за їхні революційні заслуги, а то й просто за пролетарське походження. Основу ж ставлення переважної більшості професури до студентства визначала не громадська позиція чи поход-

⁹⁷ Из жизни высшей школы // Известия. — Одесса, 1922. — 8 июня. — Подпись: Студент инархоза Максимов.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 115.

¹⁰⁰ Микитенко І. Кадри. — С. 69–70.

¹⁰¹ Корнійчук О. Автобіографія // Корнійчук О. Зібрання творів: у 5 т. — Т. 5. — К., 1968. — С. 12.

ження, а рівень знань чи наполегливість молоді в здобутті їх. Саме на цьому ґрунті розгорталися численні непорозуміння й конфліктні ситуації. Для сьогоdnішнього студента нереальними уявляються картини відкритих погроз викладачам, тикання чи вказування на «недоліки» в роботі. Наприклад, коли І. Єрофіїв не зарахував залік студенту робітфаку II курсу Харківського ІНО В. Огієнку, останній, вимагаючи оцінки, погрожував йому: «Ти не стався до мене суворо, бо я з тобою буду балакати особисто в деканаті»¹⁰². Він не міг зрозуміти, чому саме його відраховують з робітфаку, коли у нього залишилися незданими лише якась там німецька, українська мови та математика: «...До мене так гостро ставляться, може тому, що я батрак — з 10 років почав батракувати і з таким презирством ставляться до мене? Хто заступиться за мене? Куди мені йти тепер? Я залишився безробітний, голодний і голий — мені всього 19 років, я безпритульний»¹⁰³.

За неуспішність (був чотири роки на робітфаку і не перейшов на третій курс) та зухвале поводження з викладачами виключили з Харківського сільськогосподарського інституту С. Бобкова¹⁰⁴. Та «оскільки за чотири роки на нього витрачено багато коштів»¹⁰⁵, Бобкова, як і Огієнка, було поновлено в складі студентів. Ставлення до викладачів до уваги не бралось.

Студенти у своїх вимогах могли навіть ректора змусити «схопити свій портфель і накивати п'ятами під загальний регіт і свист», а потім ще й жартівливу пісню наспівувати: «На городі бузина, а в Києві Лобода* — На студентів напада»¹⁰⁶.

Студенти часто влаштовували збори-дискусії з професурою, на яких заявляли претензії до викладачів, мовляв, учать нас не так, як треба, вимагають знати непотрібні для революції теореми з геометрії, тригонометрії, алгебри або якісь древні юси великі та малі. А на одних із таких зборів молодь навіть звинувачувала професора-біолога в тому, що він виводить якихось мушок-дрозофіл, замість того, щоб сприяти піднесенню сільського господарства — «де нам було знати про закони генетики, спадковості та інші премудрості»¹⁰⁷.

Назвати всі наведені вище випадки лише ознакою невихованості нових студентів було б неправильно, оскільки в родинях, особливо на

¹⁰² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10514. — Арк. 375.

¹⁰³ Там само. — Арк. 374.

¹⁰⁴ Там само. — Оп. 9. — Спр. 1735. — Арк. 18.

¹⁰⁵ Там само. — Арк. 22.

* Лобода М.І. — ректор Київського ІНО до 10 квітня 1924 р.

¹⁰⁶ Галич М. Справжній талант // Косинка Г. Гармонія. — К., 1988. — С. 493.

¹⁰⁷ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 114.

селі, традиційно виховували дітей на принципах християнської моралі. Повага до старших була закладена змалечку, але в студентському середовищі цього часу вихованість вважалася «буржуазною» ознакою, «інтелігентською сентиментальністю» і навіть «підлабузництвом». Тому, як правило, ми говоримо про демонстративну некультурність, необхідну для підсилення пролетарського образу. Яскравим свідченням цього є спогад колишнього студента Київського ІНО Б. Матушевського, в якому автор розповідає про те, як він вагався, допомогти чи ні М. Зерову скинути важке зимове пальто, оскільки професор порізав руку й не міг сам роздягнутися¹⁰⁸. «Ніхто зі студентів чомусь не прийшов йому на допомогу, — писав Б. Матушевський. А я за ці декілька секунд, поки М[икола] К[остьович] возився зі своїм пальтом, встиг боляче пережити кілька суперечливих міркувань: безперечно, треба було цю ж мить кинути йому на допомогу, цього вимагала елементарна вихованість, якої мене вчено дома змалечку, а з другого боку, мене стримувала недостойна думка — а як на це подивляться мої співкурсники?»¹⁰⁹.

У другій половині 1920-х рр. з'явилися угоди на соціалістичне змагання з професурою. Наприклад, серед вимог, що їх ставили студенти відомому мовознавцю, професору Одеського ІНО О. Томсону, був пункт про неодмінне «прикладання марксистської методології», який Олександр Іванович підписувати відмовився, зазначивши, що він «викладає мовознавство, а не марксизм. Моя дисципліна побудована на реальних фактах. При чім тут марксистська методологія?»¹¹⁰. Таке ставлення не задовольняло революційну частину студентства, тому лекції відомого мовознавця піддавалися жорсткій критиці.

Чимало студентів з часом, не без впливу тієї ж професури, яка, незважаючи на гостру критику, знаходила в собі сили «сіяти добре і вічне», все більше починали розуміти, «який важкий їх труд, я навіть сказав би — подвиг, і ставилися до своїх вчителів з усе більшою повагою і шаною»¹¹¹. Таке переродження молоді було підмічене й тогочасними українськими письменниками. Наприклад, В. Підмогильний так охарактеризував еволюцію поглядів студента-пролетаря С. Радченка: «Небезпечний нахил до неповної індукції, коли юнак на підставі перших двох десятків років земного гостювання, років смішних і наївних, пробує від себе установити світові закони, раз у раз стукаючись лобом об дійсність,

¹⁰⁸ Матушевський Б. Блиск таланту серед класової ненависті // Родинне вогнище Зерових. — К., 2004. — С. 32.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Мальц Ф. «Я викладаю реальні факти — марксизм тут ні до чого» // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 47.

¹¹¹ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 114.

поступився в ньому мудрому прагненню поступово обізнатися з життям і накупчити в собі достатню кількість його фактів»¹¹². У процесі спілкування з мудрими наставниками навіть студенти-комуністи, які «наполегливо і вперто» втілювали в життя ідеї партії щодо перетворення університетів на інститути народної освіти, стали розуміти важливість відновлення всебічної глибокої підготовки спеціалістів і фундаментальних наукових досліджень¹¹³.

Переважає більшість «старої» генерації, за словами професора В. Грум-Гржимайла, будучи впевненими, «що вчення Маркса — відстале вчення», прийняла пропозиції більшовиків щодо співпраці й залишилась у вищій школі, сподіваючись, що ті й інші мають вести себе, в першу чергу, чесно стосовно один одного: «не більшовики — працювати не за страх, а за совість. Більшовики — чесно враховувати результати досвіду та мати мужність бачити свої невдачі, а не валити з хворої голови на здорову»¹¹⁴.

Різноманітні документи донесли до нас образи тих професорів, які добре сприйняли нових, досить часто малознайомих, але зацікавлених в осягненні наук студентів. У холодних аудиторіях, в умовах психологічного пресингу, матеріально незабезпечені, вони, не шкодуючи сил, часу і терпіння, робили все, щоб навчити їх. «Я завжди любив працювати з молоддю, вільною від косності і рутинерства, які часто властиві так званім визнаним спеціалістам того часу», згадував Є. Патон¹¹⁵. Можна навести безліч прикладів небайдужого ставлення викладачів до перспективних, талановитих, але недовчених студентів. Показовою у цьому відношенні є доля політкомісара Харківського музично-драматичного інституту Якова Івановича Єнакієва. Роль політкомісарів у вишах відома, як і нюанси їхнього ставлення до професорсько-викладацького складу. Такі посади здебільшого отримувалися за революційні заслуги, рівень освіти при цьому до уваги не брався.

Призначений політкомісаром 1922 р., Я. Єнакієв невдовзі стає проктором Харківського музично-драматичного інституту. Як писав композитор С. Дремцов, він помітив, що природа щедро наділила цього юнака прекрасним голосом, тому з 1924 р. «цікавився й слідкував за його долею і, впливаючи на його почасти, досяг того, що він почав вчитися у

¹¹² Підмогильний В. Місто. — Х., 2005. — С. 91.

¹¹³ Академик Иван Николаевич Буланкин. — Харьков, 2004. — С. 75.

¹¹⁴ Шишкин В.А. Россия в годы «великого перелома» в восприятии иностранного дипломата. — СПб., 1999. — С. 256.

¹¹⁵ Патон Є.О. Спогади. Літературний запис Юрія Буряківського. — К., 1956. — С. 93.

М.Л. Чемезова»¹¹⁶. Проф. ХМДІ Микита Леонтієвич Честнейший-Чемезов підкреслював, що всього за два роки студент Я. Єнакієв, завдяки таланту і старанності, мав винятковий серед вокалістів академічний успіх¹¹⁷. Викладачі і артисти клопоталися перед НКО про подальше навчання цього юнака, наголошуючи, що «над таким матеріалом варто і необхідно працювати», пророкуючи йому широке майбутнє оперного співака з унікальним драматичним тенором. Завдяки такій широкій підтримці, колишній політкомісар був відряджений 1928 р. до Ленінградської консерваторії для поглиблення музично-сценічних здібностей та удосконалення голосу.

За словами колишнього студента Харківського ІНО Ю. Лавріненка, більшість студентів була байдужою до занять. Однак «частина студентів була захоплена, зачарована невлотливими «жар-птицями» наук у блискучих викладах своїх професорів»¹¹⁸. Вони пронесли через усе своє життя повагу до тих викладачів, які в жаклих умовах морального й фізичного терору зуміли здійснити творчий подвиг й лишили по собі добру славу. Зі сторінок спогадів постають перед нами загальноновизнані кумири, лекції яких проходили у переповнених аудиторіях. Потужним магнітом притягував, зачаровував своїх учнів професор Київського ІНО М. Зеров: «Ці лекції були таки справді святом. Ні, бенкетом! Це була велика насолода — вслухуватися в тонке плетиво обточених слів, якими Микола Костевич малював: широкий антураж, епоху, порівняння з іншими явищами літератури... Слухаючи його, я в голові собі не покладала, що перед нами — найвидатніша постать у літературі нашого часу. Я, як і всі в аудиторії, ставала рабом його чародійства»¹¹⁹. А відомий літературознавець і перекладач Г. Кочур згадував, що, зважаючи на те, що лекції М. Зерова починалися з другого курсу, він намовив кількох першокурсників і вони побували на них «передчасно»¹²⁰. Аудиторії на лекціях були завжди переповнені — студенти з різних факультетів намагалися послухати вченого¹²¹.

Зірками першої величини засяяли перед студентами професори Харківського ІНО — літературознавець О. Білецький і мовознавець Л. Булаховський¹²². «Олександр Білецький, найблискучіша в нас постать, оракул

¹¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 643. — Арк. 46.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Лавріненко Ю. Чорна пурга. — Сучасність, 1985. — С. 65.

¹¹⁹ Гуменна Д. Дар Евдотії. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — К., 2004. — С. 185.

¹²⁰ Новикова М. Перекладацький світ Григорія Кочура // Кочур Г. Третє відлуння. — К., 2000. — С. 10.

¹²¹ Костенко А.І. Андрій Малишко. Біографічна повість. — К., 1981. — С. 32.

¹²² Лавріненко Ю. Чорна пурга. — С. 65.

і кумир студентства, ерудит і вітія, певними рисами — харківський відповідник київському Миколі Зерову ... Ми були як мореплавці, він — сирена. Ми були зачаровані»¹²³. На все життя запам'яталися академіку АН УРСР Олександр Чекмарьову, який у 1921 р. навчався в Катеринославському ІНО, лекції прославленого хіміка Льва Писаржевського, «який і в радянську епоху продовжував кращі традиції хімічної школи Ломоносова і Менделєєва. Це був великий знавець своєї справи, чарівник слова. Читаючи лекції, він ніколи не користувався конспектами і неподільно володів своєю аудиторією»¹²⁴. Аудиторія, в якій читав лекції Л. Писаржевський, була завжди переповнена. Слухати його приходили не лише хіміки, але й фізики, металурги і навіть історики¹²⁵. Лесть вміщувала всіх бажаючих аудиторія, в якій проходили лекції професора Полтавського ІНО В. Щепотьєва — людини «ніжної і чутливої душі та лагідної товариської вдачі, що щасливо сполучалася з дотепністю й жартівливістю, він користувався загальною пошаною і любов'ю»¹²⁶. А на лекції професора Харківського медінституту В. Воробйова студенти приходили раніше, щоб зайняти місце в аудиторії, оскільки в протилежному разі доводилося стояти на сходах і в проходах. Бажаючих його послухати було багато, оскільки він завжди знаходив контакт з аудиторією, а своїми імпровізаціями під час лекції викликав захоплення¹²⁷.

«Чудовим учителем», «батьком усіх сліпоглухонімих», «геніальним педагогом», «геніальним новатором, що вмів навчити сліпого розпізнавати кольори, глухого — розпізнавати гаму, німого — передавати свої думки іншим» називали свого декана Івана Соколянського студенти факультету соціального виховання Харківського ІНО¹²⁸. Нерадивим педагогам, які не могли організувати навчально-виховний процес, пропонували звертатися до праць цього вченого, де «ви прочитаєте те, що не раз чули від Івана Панасовича на ФСВ... читайте уважніше, перечитуйте й згадуйте все, що колись чули від проф. Соколянського!»¹²⁹.

¹²³ Шевельов Ю. Я — мене — мені (і довкруги). — Т. 1. — С. 125, 127.

¹²⁴ Шаповал І.М. Олександр Чекмарьов. — К., 1981. — С. 15.

¹²⁵ Ляшков Ю.С. Человек, который «видел» электроны. — Кишинев, 1978. — С. 136.

¹²⁶ Ротач П.П. Уточнення і доповнення до біографії проф. В.О. Щепотьєва // Архівний збірник до 80-річчя державного архіву Полтавської області. Матеріали наукової конференції. — Полтава, 1998. — С. 69.

¹²⁷ Доклад О.М. Фуголь для юбилейного собрания в честь 50-летия окончания Харьковского медицинского института. 1923–1928 гг. // Музей історії Харківського медичного університету. — С. 6.

¹²⁸ Іваненко О. Моя Марія // Завжди в житті. Спогади. — К., 1985. — С. 53.

¹²⁹ Шахрай О. Хто винний і кого слід карати? // Радянська освіта. — 1928. — № 7–8. — С. 80.

Їх було багато, про яких можна сказати словами С. Крижанівського, що ними він охарактеризував свого викладача з Миколаївського інституту соціального виховання — українського інтелігента старої формації, цілком лояльного до радянської влади — Д. Лагути: «Це був на диво добрий і співчутливий чоловік, який без утоми ... возився з нами, хлопцями і брав діяльну участь у їх долях»¹³⁰.

Одних професорів студенти поважали, до інших були байдужими, з роками стерлися з пам'яті їхні постаті, прізвища. «Студентство любить тих професорів, які йдуть в ногу з наукою, з життям. До професорів, котрі не враховують запитів студентів, — ми байдужі»¹³¹, — писалося в студентському часописі. Та, на наш погляд, повага до викладачів не вимірювалася політичними уподобаннями. Щиру подяку написали 26 студентів Харківського художнього інституту у квітні 1932 р. проф. Д. Гордєєву не лише за віддачу своїх сил та знань на користь пролетаріатові, а й «за добре, товариське ставлення» до них¹³².

Лише окремі студенти не сприймали жартівливі витівки геніального вченого Л. Ландау, думку якого, що «фізиками можуть бути люди особливої породи, з дитинства наділені фізичним талантом», партійне керівництво Харківського університету розуміло не інакше, як пропаганду «фашистської расової теорії»¹³³. Ось як згадує своє перше враження від знайомства з вченим О. Соловей: «Переступивши поріг, він жажнувся і замахав руками: «Що? Оце вас стільки? І кожен думає стати фізиком»? [...] 28-літній виконавець жестикулював, заходився сміхом, таємниче шепотів, грізно вигукував: «Підніміть руку, хто знає голляндську мову. Як? Ніхто? То які ж із вас будуть фізики? Я вам скажу, що з вас вийде — «мрачные зубры!»»¹³⁴. З плином часу важко виокремити дійсність від легенд, що ходили про Л. Ландау серед студентів: «То він ховається під стіл, щоб не зустрітися з колегою, якого образив. То ласкаво пригощає тістечками студенток, що провалилися на іспиті, — а ганяв він по три й чотири рази. То стає перед Галею на коліна на Пушкінській вулиці»¹³⁵. Під час екзамену, коли одна студентка настоювала на вірності свого рішення, він «став сміятися, знущатися, лягав на стіл животом, піднімав

¹³⁰ Крижанівський С. Спогад і сповідь з ХХ століття. — С. 33.

¹³¹ О чем говорили участники совещания // Советское студенчество. — 1938. — № 6. — С. 9.

¹³² ЦДАМЛМ. — Ф. 208. — Оп. 1. — Спр. 274. — Арк. 1.

¹³³ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 172–173.

¹³⁴ Соловей О. 1936–1941 // Сучасність. — Мюнхен, 1982. — Ч. 1–2 (261–262) — С. 273. — Харківський університет очима колишніх студентів.

¹³⁵ Там само.

ноги догори і істерично сміявся», що розцінювалося як знущання над радянською молоддю «дворянського покидька»¹³⁶. Студенти ж після арешту вченого й подальшого його від'їзду до Москви, жалкували, що втратили такого колоритного професора.

Продовжували працювати в радянські часи і викладачі, які, як описаний Ю. Шевельовим професор В. Веретенніков, звикли до студентів старого зразка, а до нових, «що від них пахло овчиною, клунею, а може й нужником, він ставився з огидою й зневагою і ніколи не приховував свого гидливого презирства. Старий, якимось ніби висохлий, він сидів у великому фотелі, ледве займаючи третину місця і кидав речення на зразок такого: «Це загальновідомо, але ви, звичайно, цього не знаєте. Та що Ви взагалі знаєте?»¹³⁷. У презирливому ставленні до студентів звинувачували і проф. Ю. Коршуна з Дніпропетровського гірничого інституту. Особливо обурливими вважалися його вислови про комуністів, яких він величав «бездарними людьми, донощиками», запевняючи, що йому потрібні не пролетарі, а люди з головами¹³⁸. Фрази на зразок «Ви прийшли до мене дурнями, дурнями й підете від мене»¹³⁹ звучали як вирок пролетарському студентству, підкреслювали їхню ущербність у порівнянні з тими, хто мав гімназичну освіту. Тому не дивно, що нові студенти висували вимоги звільняти таких викладачів «для остраху». Ці вимоги, як правило, залишалися безрезультатними, молодь переконували не звертати уваги й терпіти, бо «настане час, і цей спец пошкодує про свої слова. Він класово сліпа людина, а ваша справа — гризти зубами граніт науки»¹⁴⁰. Якщо протистояння заходило далеко і хтось із професорів, не витримавши натиску, сам звільнявся, досить часто тривалий час лекції було читати просто нікому, як це трапилось у Дніпропетровському ІНО, коли протягом року там не викладалася хімія¹⁴¹.

У 1920-ті рр., як ніколи, у вищих навчальних закладах розвинулося «арапництво». Для отримання заліку студенти нерідко влаштовували скандали, шантажували викладачів¹⁴². Розповсюдженим також було скла-

¹³⁶ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 174–175.

¹³⁷ Шевельов Ю. Я — мене — мені (і довкруги). — Т. 1. — С. 119.

¹³⁸ Відбити пазурі коршунам // Студент революції. — 1930. — № 12. — С. 29. — Підпис: М.Щ.

¹³⁹ Науменко І. Ветеринар за анатомією соціальних явищ // Студент революції. — 1930. — № 4. — С. 34.

¹⁴⁰ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 114.

¹⁴¹ Відбити пазурі коршунам // Студент революції. — 1930. — № 12. — С. 29. — Підпис: М.Щ.

¹⁴² Держархів Харківської області. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 2.

дання предметів більш встигаючими студентами за відстаючих. За таку практику, наприклад, 1923 р. із Харківського медичного інституту відраховували студента Г. Гермаша¹⁴³. Аналогічні явища яскраво описуються в оповіданні Ю. Шовкопляса «Неприємності», герой якого — студент Черник, складав іспити за інших за гроші — з кого брав 8 карбованців, а з ким і за червінець домовлявся: «Ти ж знаєш, що за звіт менш як півтора карбованці не беру. Це з приятелів, а так більше. Зараз без економічного прорахунку жити не можна — це ще Ленін висловив.... Ну, звичайно, ризикуєш, але ж і мені нових штанів хочеться. Хіба ж професори всіх можуть запам'ятати?»¹⁴⁴. Поширеною також була практика, коли студенти за гроші (4–5 рублів за день роботи) наймали так званого «китайця» чи «японця», в залежності від того, яку частину дипломного проекту потрібно було зробити¹⁴⁵.

Відраховували студентів із інститутів і за виставлення собі фальшивих оцінок. Так, 1924 р. із V курсу Одеського медичного інституту було відраховано А. Заславського за підроблення оцінки з мінералогії і студента II курсу М. Векслера¹⁴⁶. «Студент революції» неодноразово вказував на «підробку зарахувань» студентами¹⁴⁷. У частини студентів «прискорений штурм науки» розпочинався за декілька днів перед заліком. Іноді навіть удавалося отримувати відмінні оцінки. Було помічено багато фактів, коли студенти складали звіти навіть без всякої підготовки, як тоді говорили — «на шармака»¹⁴⁸. Всього дванадцяти годин вистачало особливо «талановитим» для підготовки та здачі німецької мови, за один-два місяці вони умудрялися здати від 20 до 30 звітів. Деякі студенти могли зовсім не працювати над матеріалом, користуючись наслідками роботи своїх товаришів, бригадирів тощо. Застереження досвідчених педагогів сприймалися «в штики» з боку представників комсомольських організацій¹⁴⁹. Лише в поодиноких випадках такі явища ставали відомими поза межами інститутів, обговорювались і засуджувались, а критика писала,

¹⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1573. — Арк. 219.

¹⁴⁴ Шовкопляс Ю. Неприємності // Шовкопляс Ю. Студенти. — С. 110.

¹⁴⁵ Жорстока боротьба «китайцям» та «японцям» // Студент революції. — 1930. — № 1. — С. 61.

¹⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 679. — Арк. 23–24.

¹⁴⁷ Хмара І. Відгук одного пострілу // Студент революції. — 1930. — № 1. — Арк. 32.

¹⁴⁸ На допис Трусова // Студент прикордоння (Кам'янець-Подільський). — 1929. — 6 червня. — Підпис: Сгіковець.

¹⁴⁹ Лід рушив. Київ йде на бій за лаборат. бригадну методу // Студент революції. — 1931. — № 29–30. — С. 9. — Підпис: Борисов.

що «студенти такі, коли не зовсім вивелись, то виводяться»¹⁵⁰. «Ганебними традиціями дореволюційної школи» вважалися також шпаргалки, підміна виданих завдань на екзаменах, використання чужих конспектів.

Студенти «підчищали» журнали¹⁵¹, використовували «методи» скандалів, підкупу більш встигаючих і здавали дисципліни без необхідних для цього знань. Фіксувалися випадки тиску на професорів. Так, студента Харківського ветеринарного інституту О. Ковальова було виключено з вишу за «погрози нанесення фізичних образ (обливання сірчаною кислотою тощо) членам правління та професорам ХВІ»¹⁵². Він вимагав призначення для себе додаткових іспитів, коли ті були припинені правлінням інституту. Цей студент взагалі більшість предметів здав завдяки лояльності професури, деякі здавав кілька раз. Після кожного іспиту твердив, що з нього знущаються, висміюють, що не підтвердилося результатами перевірки. Соціальний інфантилізм був притаманний певній частині студентів — таким чином вони добивалися не лише необхідних оцінок, а, як О. Ковальов, стипендії, окремої кімнати в гуртожитку в той час, коли інші не мали навіть необхідних 4,5 метрів. Значного поширення така практика все ж не набувала.

Незважаючи на постійні спроби обмежити спілкування студентів із «неблагонадійними» викладачами, «стара» професура намагалася продовжувати стару традицію — утворювалися «хатні школи», «гуртки», студенти запрошувалися до них додому для роботи або для складання іспитів чи заліків. У таких гуртках можна було зустріти й студентів-комсомольців. Іноді саме такі візити справляли незабутні враження на молодь, змушували задуматися над протиріччями дійсності. Як згадував Ю. Шевельов, професор Харківського ІНО Олекса Ветухів радо приймав у себе вдома студентів, позичав їм книжки для доповідей, тому «чого він не навчив нас у своєму курсі, Ветухів доробляв своїм образом, побутом, мовою»¹⁵³. Славився організацією домашніх «суботників» для дружніх бесід на різноманітні теми й проф. Л. Писаржевський¹⁵⁴. Тривалий час зберігали професори також стару традицію приймати іспити у себе вдома. Це було притаманне, наприклад, академіку Д. Граве, проте більше двох студентів в день він не приймав. «Грузна фігура академіка з суворим, на перший погляд, але в сутності доброзичливим обличчям, з сивими,

¹⁵⁰ МIRONENKO В. Ю. Шовкопляс. Студенти (збірка оповідань) // Студент революції. — 1930. — № 15. — С. 49.

¹⁵¹ Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 780. — Арк. 79.

¹⁵² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10528. — Арк. 278.

¹⁵³ Шевельов Ю. Я — мене — мені (і довкруги). — Т. 1. — С. 132.

¹⁵⁴ ЛЯЛИКОВ Ю. С. Человек, который «видел» электроны. — С. 157.

навислими клочкуватими бровами завжди викликала трепет у особи, яка здавала іспит»¹⁵⁵. Професор Київського ІНО М. Грунський під час розмови пригощав студентів чаєм, але якщо вони предмета не знали, говорив: «Приємно було з вами чай попиту, ось нате вам книжки, прочитайте і приходьте: тоді ще чаю поп'ємо!». Зрозуміло, що невдаха після такого «чаю» вискакував від професора як ошпарений і вже на другий раз приходив у всеозброєнні»¹⁵⁶. Звичайно ж, представники влади були стурбовані тим, що професори «обробляють» студентів і дуже часто траплялися випадки, коли «студент на першому курсі виступає проти неокласиків»¹⁵⁷, а вже на третьому курсі підтримує їх»¹⁵⁸, що досить часто кафедру використовують для пропаганди «ворожих» ідей, іронізуючи радянські гасла типу «догнати і перегнати»¹⁵⁹; що на лекції важко визначити, «де кінчається анатомія тварин і починається «анатомія соціальних явищ»»¹⁶⁰. Як справедливо зазначав О. Марков, саме досвід лекційної взаємодії закладав перший камінь в фундамент нових стосунків професури і «пролетарського» студентства¹⁶¹. Тому практика занять і здач предметів вдома у викладачів не схвалювалася, вона з кожним роком все більше визнавалася місцем для підготовки «петлюрівського молодняка»¹⁶².

Таким чином, спроби реорганізації структури та навчального процесу вищої школи не знаходили співчуття переважної частини професури, яка, прийнявши пропозицію до співпраці, все ж інертно ставилася до нововведень більшовиків. Пролетарське студентство, особливо його актив, прийшло у вищу школу зі своїми культурними смаками, традиціями побуту та поведінки, ідеєю відплати, мало своєрідну власну мову й слідувало новим стратегіям. У ситуації, коли держава і студентство

¹⁵⁵ *Шпара П.* Записки архитектора. — К., 1988. — С. 11.

¹⁵⁶ *Кобилецький Ю.* Даль махне крилом. — С. 115.

¹⁵⁷ Неокласики — група українських поетів і письменників 1920-х рр. (М. Драй-Хмара, М. Зеров, Ю. Клен (О. Бургарт), М. Рильський, П. Філіпович), які відмежовувалися від так званої пролетарської культури, прагнучи наслідувати мистецтво минулих епох, віддаючи перевагу історико-культурній та морально-психологічній проблематиці.

¹⁵⁸ Злодії що вкрали студентські квитки // Комсомолец України. — 1929. — 14 лютого.

¹⁵⁹ *Светов С.* Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 31–32.

¹⁶⁰ *Науменко І.* Ветеринар за анатомією соціальних явищ // Студент революції. — 1930. — № 4. — С. 34.

¹⁶¹ *Марков А.* Что значит быть студентом. — С. 139.

¹⁶² *Рябченко О.Л.* Студенти і професори вищих навчальних закладів України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. — 2010. — № 908: «Історія». — Вип. 42. — С. 157.

радикально змінювалися, а «стара» професура не бажала нічого міняти чи намагалася відновити традиційну взаємодію, уникнути бодай прихованого конфлікту було неможливо. Для обмеження впливу викладачів на нове студентство розроблялися різноманітні методи протистояння «професурі старого зразка», запроваджувалися реформаторські методи викладання. Влада доклала чимало зусиль, щоб створити і закріпити в свідомості громадян стереотипний карикатурний образ недалекогоглядного професора, який весь час намагається саботувати радянські нововведення. В середовищі студентів методично і цілеспрямовано насаджувався нігілізм щодо професорської корпорації. Та, незважаючи на тиск і перешкоди, на гостру критику методів викладання й позиції стосовно радянської вищої, переважна частина «старої» еліти продовжувала працювати і віддавати свої знання молодому поколінню, сприяючи поступовому «переродженню» малознайомих але зацікавлених в оволодінні наук студентів. Проте давати однозначну оцінку стосункам всередині корпорації неможливо — в новій вищій школі поряд з порядністю існувала корисливість, була в пошані й підтримувалася система доносів, вистежування, як необхідна умова навіювання колективам вищої страху перед державою.

VI.3. «Колишні» в студентському середовищі: стратегії здобуття освіти

Офіційний у 1920-ті роки вираз «колишні люди» відносився до представників поміщиків, чиновників, офіцерів Царської і Білої армій, купців, священиків тощо. З остаточним утвердженням радянської влади переважна більшість із них опинилася на зовсім неказковому роздоріжжі: загибель, еміграція чи пристосування до нової, відверто ворожої їм дійсності, в якій «колишнім» місця не відводилося.

Особливо болісною була інтеграція в радянське суспільство дітей «колишніх», яким потрібно було отримати освіту і спеціальність, всіма можливими шляхами минаючи жорсткі вимоги до соціального складу студентства. Наявні документи дозволяють виділити декілька стратегій, що використовувалися з метою здобуття вищої освіти. Вони по суті були стратегіями виживання і багато в чому співпадали із життєвими стратегіями багатьох «колишніх» у ранньорадянському суспільстві.

Стратегія перша — активна підтримка влади. Була характерна для тієї частини молоді непролетарського походження, яка позитивно сприйняла ідеї соціальної рівності і мала заслуги перед радянською владою, як, наприклад, перебування в Червоній армії і участь в боях на фронтах громадянської війни. Після закінчення воєнних дій фронтовики цілком

легальним шляхом отримували в своїх військових частинах необхідні для вступу документи. Юридично цього було достатньо для того, щоб позбутися тавра «експлуататора»¹⁶³. Для цієї категорії молоді, як і для пролетарської за походженням, характерним був комплекс ідеї відплати за їхні революційні заслуги, бо у військових частинах неодноразово наголошувалося, що червоноармійці мають переваги не лише при вступі до вишів, а в процесі навчання. Та в інститутах такі студенти з часом все чіткіше усвідомлювали, що минулі їхні заслуги для влади вже мало значимі, що вірність їй потрібно підтверджувати щодня наново. Зокрема, ті вчинки, що раніше вважалися «великими заслугами перед революцією» і за які легко можна було отримати відрядження на навчання, меркли перед «чужим соціальним походженням». Так, А. Дольський, прослуживши добровільно з 1919 по 1923 рр., не приховуючи свого народження в родині священика, був відряджений на робітфак в Одесу, після закінчення якого правління рекомендувало його з позитивною характеристикою до військово-медичної академії¹⁶⁴. Але вже з першого курсу його виключили «за зв'язок з батьком-попом». Сам А.В. Дольський писав: «с того момента, как узнали о моём социальном происхождении, некоторые не в меру досужие, сочли своим долгом выгнать меня из вуза, ища причин к этому, выискивая их где только возможно ... плохого ничего я не сделал, а если родился от таких родителей ... просить прощения за это у косившегося студента на меня не буду...»¹⁶⁵. «Чи можна знайти більш яскравий приклад бюрократизму» — дивувалися студенти. «Мене віднесли до нетрудового елементу, зовсім не беручи до уваги, що я ... служив добровольцем в РСЧА два роки й неодноразово брав участь в боях...», писав студент Київського кооперативного інституту Л. Безрадецький¹⁶⁶.

Сподівалася на милосердя «самої справедливої в світі держави» і ті молоді люди із непролетарського середовища, які рано втратили батьків. Залишившись сиротами, багато із них з раннього дитинства вимушені були вести напівголодне трудове життя. Отримуючи відрядження до вишів, їм і в голову не приходило, що у когось виникнуть сумніви у їхній непричетності до «соціально-ворожих» класів. Та пильні прибічники справедливості доводили, що таким студентам немає місця у радянській школі. Наприклад, студентку четвертого курсу Харківського техноло-

¹⁶³ Смирнова Т.М. «Сын за отца не отвечает». Проблемы адаптации детей «социально чуждых элементов» в послереволюционном обществе (1917–1936 годы) // Россия в XX веке. Люди, идеи, власть. — М., 2002. — С. 179.

¹⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 327. — Арк. 3.

¹⁶⁵ Там само. — Арк. 22.

¹⁶⁶ Там само. — Оп. 6. — Спр. 10520. — Арк. 31.

гічного інституту А. Крушедольську, вихованку дитячого будинку, виключили із інституту через батька — священника, який помер ще у 1907 р., коли дочці був всього один рік¹⁶⁷. Студентка Київського медичного інституту Н. Журавель, яку «вичистили» із 5 курсу, також писала: «Я не считаю себя социально-чуждым элементом потому, что, хотя мой отец и был состоятельным (имел приблизительно 80–90 десятин), но мне кажется, что меня обвинять в этом нельзя, так как мне было полтора года, когда он умер»¹⁶⁸. Трагедія таких молодих людей достовірно показана у романі «суворого аналітика доби» В. Підмогильного «Місто» образом «чужого» для радянського ВНЗ студента Бориса Задорожного. Доля цього веселого і здібного юнака була повна злиднів та прикростей саме через те, що «він мав необережність родитися від священника, що хоч і помер тому років з десять, але й цим не змив плями з синовієї честі. Двічі його виключали з інституту за соціальне походження, і він двічі поновлювався, бо особисте минуле його було справді бездоганне...»¹⁶⁹.

Таким чином, «вороже соціальне походження» було вагомішим за вірність ідеалам більшовиків, за активну позицію у громадському житті. Воно вважалося тяжким злочином і тінню слідувало за людиною. Як говорив М. Москвін, «будь ты трижды революционером, но стоит тебе иметь «прошлое», тебя загоняют в тартарары, как только это обнаружится — чтобы помнил, да чтоб другие не забывали»¹⁷⁰.

Стратегія друга — відредаговування минулого. Досить часто молодь із «колишніх» отримувала необхідні для вступу документи, змінивши опікунство батьків на тих родичів, які мали хоч якісь заслуги перед радянською владою. Своєю поведінкою та активною участю у громадському житті інституту вони намагалися довести свою відданість державній політиці, показати відсутність ідеологічних зв'язків з непролетарською сім'єю. Так, до Полтавського індустріального технікуму син дядя Ю.Зубков зміг вступити за відрядженням спілки Робос, членом правління окружної філії якої був його рідний брат, який до того ж добровільно служив у Червоній армії¹⁷¹. Оскільки абітурієнт знаходився на утриманні брата-вчителя, а не батька-священника, відрядження було отримане і Зубков став студентом¹⁷².

¹⁶⁷ Там само. — Оп. 9. — Спр. 1417. — Арк. 119.

¹⁶⁸ Там само. — Оп. 4. — Спр. 711. — Арк. 134.

¹⁶⁹ Підмогильний В. Місто. — С. 93.

¹⁷⁰ Москвин М. Хожение по вузам. Воспоминания комсомольца. — Paris, 1933. — С. 13.

¹⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 327. — Арк. 17.

¹⁷² Там само. — Арк. 20.

Широко практикувалося у ті роки зречення від батьків. Студентка Чернігівського ІНО В. Бородаєвська писала: «пятилетняя самостоятельная жизнь и работа в пролетарской среде выработали во мне твёрдые взгляды, противоположные той среде, из которой я вышла. Поэтому я уже не могла не отказаться от неё, я навсегда порвала связь со своей семьёй»¹⁷³. Такі студенти намагалися всіма можливими засобами довести, що вони не підтримують зі своїми батьками ніяких зв'язків, що перебувають на утриманні інших родичів чи самі заробляють собі на життя, але і це не рятувало їх від доносів та неприємностей. Наприклад, сина священика, студента останнього курсу Ніжинського ІНО М. Макаревського виключили за те, що він «не порвав стосунки з батьком». У своєму листі до Я. Ряппо юнак писав: «От меня, как от прокаженного, убегают. Где я не просил работы, везде указывают на то, что я «вычищен», а как быть мне дальше, как существовать? И все оттого, что я, будто бы, «не порвал связи с отцом-священником». Клянусь чем угодно, что меня без вины обвинили. Меня обвинили, что я получаю средства от родителей. Но я имею документы, свидетельствующие об обратном»¹⁷⁴.

Газети постійно друкували оголошення про зречення від батьків, що зовсім не говорило про щирість таких дій, оскільки багатьох студентів звинувачували у підтримці контактів із батьками, зокрема у відвідуванні їх під час канікул.

Стратегія третя — приховування минулого. Спроби знайти своє місце у ранньому радянському соціумі досить часто вимагали якщо не забути про своє походження, то у крайньому разі приховати його, відмовитися від попередньої ідентичності. Використовувати таку стратегію змушувала непослідовність у реалізації політики влади на місцях. Наприклад, незважаючи на постійні переконання про те, що тих студентів, які не будуть приховувати свого соціального походження і добровільно вказуватимуть його при вступі в анкетах чи під час спеціально організованих тижнів самовикриття, все ж таки виключали з інститутів. Враховуючи гіркий досвід тих, хто повірив таким запевненням, розповсюдженням стало явище підробки документів і створення відповідного пролетарського образу, що дозволило б отримати освіту.

Із зміненням прізвищем чи з фіктивними документами, що свідчили про пролетарське походження, діти «колишніх», намагаючись «замести сліди», їхали на навчання подалі від дому, у великі міста, які давали можливість приховати своє минуле, розчинитися у натовпі, отримати новий шанс для подальшого існування. Як і в описаних вище випадках,

¹⁷³ Там само. — Оп. 4. — Спр. 710. — Арк. 128.

¹⁷⁴ Там само. — Оп. 5. — Спр. 604. — Арк. 133.

можливість закінчити інститут такі студенти мали, якщо раптово не виявиться їхнє дійсне походження. Для прикладу наведемо випадок із студентом Одеського ІНО М. Штекелісом, який вважався за документами пролетарським студентом, але під час перереєстрації у грудні 1923 р. його було позбавлено права навчання саме завдяки суб'єктивному фактору. Ректор ОІНО П. Самулевич вказав на те, що йому відомо про існування у місті Кам'янці магазинів Штекеліса і Гетесмана. Невдасі Мойсею не поталанило, довелося визнати, що саме його батько і є співвласником цих магазинів, що і стало основою для вироку: «За попытку ввести комиссию в заблуждение — исключить. Штекелис антипролетарской идеологии и чуждый советской власти»¹⁷⁵.

Ніхто не мав гарантії від того, що в один чудовий день хтось із доброзичливців раптом не впізнає в «пролетарському» студентові колишнього дворянина чи нащадка власника великого підприємства і негайно не потурбується про чистоту студентських лав. Коли студентку Одеського медичного інституту Л. Орленко під час літніх канікул послали в Ісаєвський район Одеської губернії для проведення громадської роботи з лікнепу, один партієць випадково впізнав у ній дочку дворянина, великого землевласника, члена фракції правих Державної думи III і IV скликання П. Новицького. До ректора було відправлено листа, в якому вказувалося, що зазначена студентка «дочка предводителя дворян Ананьевского уезда, члена Госдумы Новицкого. Так что её отец по фамилии Новицкий, каким образом она носит фамилию Орленко, нам не известно» і висловлювалося прохання прийняти необхідні заходи до цього «совершенно чуждого элемента»¹⁷⁶.

Іншим таланило більше, їх не видавали. Так, Д. Гуменна згадує про одну із таких чисток у Київському ІНО: «Стояли разом зо мною під цими дверима й Тамара Масюкевич та Мотря Мельник. Це були товаришки, вони покінчали білоцерківську педагогічну школу і знали особисто одноокого Бровченка, того, що сидів за дверима та чистив. Він із ними разом був у білоцерківській школі... І він добре знав, що Тамара — попівна, а Мотря — міцненька куркулівна з Рогізної. Що там відбувалося за дверима у Тамари й Мотрі з Бровченком, мені невідомо, але обидві не були вичищені цим разом і училися далі»¹⁷⁷.

Таким чином, приховування минулого було своєрідним лотерейним квитком — або «вороже» походження викривалося з усіма негативними наслідками, або студенту вдавалося отримати бажану освіту і навіть

¹⁷⁵ Державний архів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 419. — Арк. 1.

¹⁷⁶ Там само. — Ф. Р-2147. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 166.

¹⁷⁷ Гуменна Д. Дар Евдотії. Іспит пам'яті. — К., 2004. — Кн. 1. — С. 159.

зробити у майбутньому кар'єру. В реальному житті досить вагомим був суб'єктивний чинник: питання доцільності перебування в інституті вирішували місцеві комісії. Тож нерідко саме від ступеня порядності і революційного фанатизму членів таких комісій залежала подальша доля студента. Багато важили і міжособистісні стосунки в студентській корпорації, навіть особисті симпатії чи антипатії.

Виключення із інституту не означало позбавлення права на отримання освіти назавжди. Аналіз різних документів, у тому числі протоколів засідань Центральної комісії у студентських справах, дає підстави говорити про те, що переважна більшість виключених, у тому числі і «колишніх», через рік — два поновлювалася у складі студентів. Збираючи необхідні документи, доводячи свою лояльність до радянської влади, оббиваючи пороги державних закладів, центральної комісії та власної Альма — мачухи, а часом й виловлюючи на вулицях владу маючих, вичищеним по декілька раз доводилось проходити в реальному житті всі кола пекла, але вони добивалися відновлення в правах. Скільки їх було в реальності, на жаль, сказати неможливо. У звітах навчальних закладів ступінь пролетаризації явно був завищений, нерідко з метою покращення показників. Та іноді і в них вказувалося, що соціально-академічна перевірка не могла дати результатів, які ґрунтовно змінили б «фізіономію» студентського складу¹⁷⁸.

Колишній привілейований статус був великою перешкодою для інтеграції в нове суспільство. Тому відредаговувати своє минуле довелося майже всім. Знищувалися документи і речі, частина минулого конвертувалася у допустиму для розміщення у анкеті інформацію. Можливі маніпуляції з прізвищем і родоводом обмірковували всі, але не всі вважали це доцільним: для одних такі маніпуляції вважались небезпечними, для інших — ганебними або нездійсненими¹⁷⁹. Тому для «колишніх» характерною була і четверта стратегія — використання можливостей, наданих їм державою. Це дозволяло змінювати акценти в біографічних даних, поступово відтінюючи своє походження, наголошуючи на трудових досягненнях на фронтах соціалістичного будівництва.

Усвідомивши, що для вступу до інститутів потрібний виробничий або червоноармійський стаж, молодь сподівалася набути пролетарський статус, пропрацювавши два — три роки на заводах, фабриках чи на селі. Сприяла цьому вигідна невизначеність категорії «пролетар». Ніхто чітко

¹⁷⁸ Державний архів Полтавської області. — Ф. Р-495. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 177.

¹⁷⁹ Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе (Ленинград, 1920–30-е годы). — СПб., 2006. — С. 165.

не вказував, що означало ним бути — походити із робітничої сім'ї, мати стаж роботи на виробництві чи «свідомість робітника»¹⁸⁰. Разом з новим соціальним статусом — службовця чи робітника, молодь отримувала й командировку на робітфак.

Соціальне походження було серйозною перешкодою не лише для професійної кар'єри, але і для особистого життя. «Історія поміняла людей місцями, — писав Т. Масенко. Раніше панські елементи відсторонювалися, гребували простими людьми, навіть у справах кохання і одруження, а тепер сини селянські чи робітничі з пролетарською гординою уникають та зрікаються всякого зближення з нащадками багатіїв, навіть з їхніми красунями...»¹⁸¹. Мабуть, справа була тут не лише в пролетарській гордині. Заводити романи з «колишніми» було небезпечно. Театр абсурду міг би запозичити чимало сюжетів із студентського життя 1920-х рр. Так, при новому знайомстві юнакам і дівчатам доводилося запитувати один одного, хто Ваш тато і чи не була Ваша бабуся пов'язана з контрреволюціонерами, тощо. М. Москвін згадував, що коли в роки навчання він познайомився з дівчиною Т., то вона назвалася дочкою робітника. «Опасаться, стало быть, нечего. Дело молодое, ухаживаю, заводим «роман». А пізніше виявилось, що у Т. батько — священник і дівчина справедливо вважала, що коли вона скаже правду про рідних, від неї всі втечуть, як від прокаженої. Реакція громадськості виявилася миттєвою. Уже через тиждень газета «Харківський пролетар» повідомляла, що студент — робітник розкладається у соціально чужому середовищі. Тему підхопила студентська преса, справа була доведена до логічного закінчення: «Руки поповне целовал? — Целовал. — В кинематограф с ней ходил? — Ходил. Конец! Доказанная контрреволюция. Сняли, отобрали стипендию, подняли вопрос в проверочной комиссии о выяснении подлинного социального происхождения»¹⁸².

Студента КПІ С. Гегера, який одружився з попівною, виключили із інституту, бо він вимушений був через напівголодне існування і відсутність житла поселитися у тестя — колишнього священника. Пильні громадяни відразу повідомили про це неподобство правління інституту. Не допомогли ні пролетарське походження, ні академічна успішність, ні факт перебування у легкій кавалерії студентства Києва, ні інші громадські доручення¹⁸³. Довелося звертатися до Центральної комісії у студентських справах, яка й поновила його в правах студента.

¹⁸⁰ Марков А. Что значит быть студентом. — М., 2005. — С. 132.

¹⁸¹ Масенко Т. Роман пам'яті. — К., 1970. — С. 176.

¹⁸² Москвин М. Хождение по вузам. — С. 15.

¹⁸³ ЦДАВОУ. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 324. — Арк. 14, 24.

Особливо посилилася дискримінація «колишніх» в період першої п'ятирічки. Ці роки ознаменувалися звільненням багатьох таких людей з робочих місць під час широкомасштабної чистки партійного і радянського апарату, виселенням звільнених під час чисток «нетрудових елементів» із квартир, показовими процесами над «старими спеціалістами» — інженерами і вченими, яких звинувачували в саботажі, тощо¹⁸⁴. З 1928 року, за повідомленням Укрпрофосвіти, була «удосконалена анкета для вступників, а також вироблена спеціальна довідка, де повинно бути докладно зазначено про соціальний та маєтковий стан до революції і зараз. Крім того, прийом заяв призначено з 1 травня з тим, щоб можна було на місці перевірити документи вступників»¹⁸⁵.

Від навчальних закладів в цей час вимагалось проводити перевірку соціального складу не як кампанії, а як повсякденну глибоку роботу для очистки від «чужого, ворожого нам елементу»¹⁸⁶ і, на відміну від минулих років, про всі виключення потрібно було інформувати загальностудентські збори і більше висвітлювати питання «чисток» в періодиці¹⁸⁷. Студентів відкрито закликали доносити один на одного: «Є випадки, коли комсомолец знає про приховування соціального стану, але мовчить. На мою думку, треба всім студентам, як тільки хто знає про кого щось непевне, так й подавати заяву. Бо що то за студент, коли він не турбується за чистку свого вишу»¹⁸⁸.

В цей час для виявлення «соціально-ворожих» серед студентів почали створюватися загони «легкої кавалерії» — «особый тип летучего «неофициального» контроля», спеціальні групи комсомольців, які повинні були «влезть в самое сердце злоупотреблений... застать врага на месте преступления...»¹⁸⁹. Саме так визначив їхнє призначення ініціатор створення цього масового руху М. Бухарін у своїй доповіді на VIII з'їзді ВЛКСМ. Результати роботи «легкої кавалерії» викликали шок у академічному середовищі. Акад. С. Єфремов записав у своєму щоденнику враження про її «роботу»: «А в Києві по школах заведено «легку кавалерію». Це засоби комсомолії, що ставить собі завданням шпіонаж, висліджування і, звісно, донос у належне місце про все, що їм не до вподоби.

¹⁸⁴ Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе. — С. 161.

¹⁸⁵ ЦДАВОУ. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 8797. — Арк. 202.

¹⁸⁶ Там само. — Оп. 9. — Спр. 1737. — Арк. 103.

¹⁸⁷ Державний архів Житомирської області. — Ф. Р-98. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 20.

¹⁸⁸ Ворог напирас. До чистки вишів (ХІНО) // Студент революції. — 1930. — № 4. — С. 49. — Підпис: О. К-н.

¹⁸⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 344. — Арк. 2.

Тепер, правда, кажуть «заява», а не «донос» — слів бояться. ... Якийсь жах, непроглядний морок запанував, в якому загинули всі й матеріальні, й моральні цінності. Докотилися вже до самого краю, а далі нікуди вже падати»¹⁹⁰. Ватаги «легкої кавалерії» створювалися при бюро ЛКСМУ кожного навчального закладу для «виявлення соціального стану студентства». Представництво від «легкої кавалерії» було обов'язковим під час роботи різноманітних комісій, а особливо коли мова йшла про чистки студентського складу.

Безпідставні звинувачення і виключення із вишів були своєрідним знаряддям для підтримки серед студентів стану жаху і непевності. Підливала масла у вогонь і періодика, постійно друкуючи списки «вовків в овечій шкурі»¹⁹¹, «тарганів у шпарах»¹⁹² і наголошуючи, що їх до «наших вузів пролізли сотні й тисячі». Рішення про виключення викликали гнів і обурення однієї частини студентства, паніку у іншій, зламаною виявилась не одна доля. Масштаб трагедії маленької людини донесли до нас спогади, наприклад, Д. Гуменна говорить про студентку, яка зійшла з розуму і весь час ходила біля свого інституту «якось наче неприємна. Не всі вдома»¹⁹³. «Який то жах зразу відчуті, що ти опинився за бортом життя, що ти нікому не потрібний, відчуті й бачити, як від тебе всі тримаються осторонь... Кілька днів я ходив, як прибитий, під страшною депресією, — писав Д. Нитченко про своє виключення. Я бачив, що життя для мене закінчене. Увечері я пішов на вокзал з наміром кинутися під поїзд. Ходжу по перону і чекаю першої нагоди. Нерви напружені, душить мене страшна розпука, хоч я в житті нікому ще не зробив жодного зла, але мушу гинути»¹⁹⁴. Ми знаємо немало прикладів самогубства студентів як реакцію на несправедливість, та «пролетарське студентство розглядає цей жест як спробу підірвати нашу роботу в справі перевірки студентських лав»¹⁹⁵. Так, коли студент IV курсу мехфаку КПІ П. Богун повісився, довідавшись про наміри виключити його з інституту, як чужий елемент, в газеті цього інституту писалося: «Нас не залякає петлюрівець, що стратив собі життя... Справжній пролетарський студент не повинен боятися перевірки, а навпаки, він повинен підсилити свою

¹⁹⁰ Цит. за: *Болабольченко А. Сергій Єфремов. Повернення із забуття* // Київська старовина. — 2006. — № 5. — С. 139.

¹⁹¹ Вовки в овечій шкурі. Список четвертий // *Комсомолец України*. — 1929. — 16 січня; Вовка геть з комсомолу // *Комсомолец України*. — 1929. — 11 січня.

¹⁹² *Раєв М.* Таргани в шпарах // *Студент революції*. — 1929. — № 5–6. — С. 32–33.

¹⁹³ *Гуменна Д.* Дар Евдотеї. — С. 225.

¹⁹⁴ *Нитченко Д.* Від Зінькова до Мельборну // *Березіль*. — 1992. — № 3–4. — С. 71.

¹⁹⁵ *Дефі Ф.* Замість некролога // *К.П.І. Газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту*. — 1929. — № 80.

участь в роботі щодо перевірки»¹⁹⁶. Заступник наркома освіти УСРР А. Приходько зазначав, що самогубства були наслідком свавілля перевірочних комісій у вишах¹⁹⁷.

Таким чином, у 1920-ті рр. в життя міцно ввійшов компроміс як нормальний спосіб вибудовування стосунків з собою, оточуючими і державою. Документи свідчать, що «колишніми» в умовах дискримінації використовувалися різні стратегії для того, щоб отримати освіту. Одним із найпростіших і розповсюджених способів стала служба в Червоній армії, отримання «пролетарського» статусу на виробництві, але багатьом доводилося приховувати або редагувати своє минуле, пристосовувати біографічні дані до нових вимог. Стратегія виживання значної частини студентів із «колишніх» включала щирі бажання інтегруватися до радянського суспільства, знайти своє місце в новому житті. Натомість влада досить часто навіть не намагалася повірити у цю щирість.

VI.4. Участь студентів у громадській роботі та ідеологічних кампаніях

Невід'ємною характеристикою, своєрідним знаковим явищем, важливим елементом образу пролетарського студентства була його активна життєва позиція. Характерною особливістю громадського життя радянських людей 1920-х рр. було проведення всіляких кампаній, мітингів, зборів. Важлива роль у їх проведенні належала студентам, влада використовувала молодість і енергію в своїх цілях, причому з мінімальними затратами. На передових рубежах цієї роботи були робітфаківці, комуністи і комсомольці, які мали, як правило, по декілька доручень, на виконання яких йшло до двадцяти годин на тиждень. Вони були, як і герой В. Підмогильного, страшенно заклопотані, страшенно ділові, «насилу вмещаючи в добу всі обов'язки перед собою та громадою»¹⁹⁸. Активісти, як правило, щиро і сповна віддавалися громадській роботі, з задоволенням організовуючи і відвідуючи всі заходи і збори. Н. Забіла так описувала розпорядок дня студента: «З години до трьох — збори «Робоса», далі — три лекції, після лекцій — ячейка...»¹⁹⁹. На навчання часу часто просто не залишалося.

¹⁹⁶ Там само.

¹⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 52. — Арк. 148.

¹⁹⁸ Підмогильний В. Місто. — С. 92.

¹⁹⁹ Забіла Н. Студентське // Студент революції. — 1924. — № 6. — С. 56.

Багато часу завжди забирали всілякі збори, що скликались навіть у вихідні дні²⁰⁰. У Харківському інженерно-економічному інституті студенти могли засідати не до 22–23 години вечора, а до 2–3 ночі, причому спочатку відбувалися комсомольські збори, потім — бюро. Це стало приводом для постанови ЦК ЛКСМУ, якою заборонялося засідати пізніше 22 годин вечора²⁰¹. Партійні збори пропонувалося проводити два рази на місяць, комсомольські — один раз, а збори громадських організацій — раз у квартал²⁰².

У звітах навчальних закладів традиційно акцентується увага на масовій роботі студентів. Вони свідчать про те, що з весни 1923 р. великого розмаху у вишах набула культурно-шефська робота. Студенти опікувалися селами, військовими частинами, промисловими підприємствами. Так, у Харківському технологічному інституті підшефних було 59 великих і дрібних підприємств. До шефської роботи були залучені 460 осіб, серед них 26 членів партії та 56 — КСМ. Крім того, студенти цього інституту обслуговували два села (1400 дворів), для яких випикували газети, купували книги для бібліотеки, за кошти вишу зробили ремонт і обладнали хату-читальню, виїжджали в села для бесід з селянами, навколо сільського осередку створили сільський актив, на якому читали доповіді про кооперацію, податок, політику взаємодопомоги, ціни на промислові та сільськогосподарські товари. Створили стінгазету, що обслуговувалася вчителями, а в кореспонденти залучалися самі селяни. Проводилися спільні звітні вечори, зокрема, напередодні 8-ї річниці Жовтня²⁰³. Із підшефних сіл до інститутів запрошувалися гості під час проведення агіткампаній. Аналогічну роботу проводили студенти інших інститутів, про що не без гордості повідомляли газети²⁰⁴.

У військових частинах студенти організовували шкільні, науково-технічні гуртки та клуби, навіть організовували для робітників школи підвищення кваліфікації. До цієї роботи залучалися і викладачі вишів.

Напередодні революційних свят студенти направлялися у найближчі села для проведення бесід і читання доповідей про «значення революції для всього людства»²⁰⁵. Село завжди було в центрі уваги влади, крім шефської та культурно-масової роботи, студенти організовували туди

²⁰⁰ Виходьте з замкненого кола! // Студент революції. — 1932. — № 29–30. — С. 21. — Підпис: М. Медівка.

²⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 48.

²⁰² Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 229. — Арк. 199.

²⁰³ Там само. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1184. — Арк. 50.

²⁰⁴ Наше підшефне село // Кузня освіти. — 1928. — № 1. — С. 21. — Підпис: Шейко.

²⁰⁵ Держархів Житомирської області. — Ф. Р-12. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 130.

агропоходи. Так, у селі Старовірівка на Харківщині групою студентів Харківського сільськогосподарського інституту було організовано шестиденні сільськогосподарські курси, на яких прочитано шість лекцій: про вплив штучного угноєння на врожай, якими чистосортними культурами засівати поля, який сівозмін дає найкращі наслідки тощо. Найбільше селян зацікавила доповідь проф. Супруненка про проблему підвищення врожайності. Влаштували студенти також сільськогосподарську консультацію, де щодня давали відповіді на ті питання, що найбільше хвилювали селян. І курси, і консультації охоче відвідувалися селянами, які прохали студентів навідуватися до них частіше²⁰⁶.

Якщо студент намагався добросовісно виконувати всі громадські обов'язки, то часу не вистачало не лише на читання додаткової літератури чи на відпочинок, а й на навчання. Ця проблема неодноразово розглядалася в періодиці, вимагалось до навантаження підходити обережно²⁰⁷. Та частина студентів все ж знайшла вихід із скрутного становища і громадську активність вони просто симулювали, що Ю. Шевельов назвав наукою «нікому не шкідливого пристосування до радянських вимог»²⁰⁸. Поширенням було явище, коли молодь записувалась в різні добровільні товариства, адже прослідкувати за виконанням доручень було непросто. Про це попереджала і «Кузня освіти»: «Перехід студентів з однієї галузі громадської роботи на іншу створює байдуже ставлення до цієї роботи й студент не відчуває ніякої відповідальності за неї»²⁰⁹. Серед безпартійних студентів спостерігалось масове ігнорування громадської роботи, ухилення від участі в добровільних товариствах, найбільш позитивним моментом у роботі було регулярне сплачування членських внесків²¹⁰. Позапартійна молодь у більшості своїй була байдужою до такої діяльності «через печатку обов'язковості, що на громадськості лежала. Людина визнає солодкість тільки забороненого плоду, і біблійний переказ про це міг би бути доречний політикам»²¹¹. Такі товариства, як Друзі дітей, МОДР, Аерохім, змичка з селом, як відзначається у звітах, найменше проявляли себе²¹². Деяким товариствам, через неявку членів, доводилося

²⁰⁶ Рикліс В. Професор та студенти на селі // Комсомолец України. — 1929. — 12 лютого.

²⁰⁷ Метельский И. Студенчество и профробота // Пролетарская правда. — 1924. — 18 ноября.

²⁰⁸ Шевельов Ю. Я — мене — мені (і довкруги). — Т. 1. — С. 116.

²⁰⁹ Основні моменти культосвітньої роботи в ІНО // Кузня освіти. — 1928. — № 1. — С. 20. — Підпис: М.Г.

²¹⁰ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1184. — Арк. 50.

²¹¹ Підмогильний В. Місто. — С. 93.

²¹² Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1184. — Арк. 50.

збиратися по п'ять-шість разів, щоб переобрати своє бюро, а в інших не відбувалося й половини запланованих засідань, чи протягом тривалого часу вони зовсім не працювали²¹³.

Пролетарський студент відпочивати не мав права навіть на канікулах. Мріяти про відпочинок і не братися ні за холодну воду могла лише «чужа» молодь²¹⁴. Крім наукових розмов за своїм фахом, студент мав бути обізнаний з поточною політикою і вміти пояснювати її селянам, давати відповіді на всі питання стосовно колективізації, хлібозаготівель, «Шахтинської справи» тощо. Крім цього, він мав брати участь у всіх кампаніях місцевих КНС та сільрад, у культроботі хат-читалень і сільбудів. Понад це обов'язком студента було «просувати газети та літературу в маси», допомагати осередкам «ТСО-Аерохім» у боротьбі з шкідниками, налагоджувати військово-стрілецьку справу — це неповний перелік завдань на літо.

Обов'язкові завдання на канікули студентам видавалися через профспілки. Після повернення в інститути студенти мали не лише відзвітувати про свою роботу, а й надати завірені органами влади довідки. Так, із звіту студента робітфаку при Вищому ІНО у Києві А. Дубини випливає, що юнак у Коростенському окрузі з 15 липня по 8 жовтня 1923 р. «прочитав доповіді про єдиний сільськогосподарський податок, про другу хлібну позику, про кооперацію, про національне питання та про завдання КНС», організував хату-читальню на хуторі Фонтанка та відкрив бібліотеку²¹⁵. Крім культурно-просвітницької роботи, студенти організовували і очолювали сільські комнезами, збирали збори, «вичищали із членів КНС негодний елемент»²¹⁶. Студента-комунара Г. Пилипчука за таку роботу серед односельчан батько вигнав із дому, звинувативши сина в тому, що той «на чортову віру пристав і в бога не вірує»²¹⁷.

Були студенти, які в силу своєї молодості та відсутності необхідного досвіду не були готові до ведення такої роботи, але намагалися всюди встигнути, тож потрапляли в комічні ситуації, що згодом ставало сюжетом гумористичних творів. Сюжети ці бралися із життя, а іноді і з власного досвіду авторів. Наприклад, перед гуморескою Ю. Вухналя «Відпочинок» зазначається: «Під час перерви на літо студенти іноді так себе навантажують громадською працею, що про відпочинок і думати не

²¹³ *Комарницький О.Б.* Громадська діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти [Електронний ресурс]. — Режим доступу:

[//www.nbuv.gov.ua/.../19.46%20komarnickyj.ht...](http://www.nbuv.gov.ua/.../19.46%20komarnickyj.ht...)

²¹⁴ Студентові — відпускникові // Кузня освіти. — 1928. — № 1. — С. 47.

²¹⁵ Держархів Житомирської області. — Ф. Р-12. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 57.

²¹⁶ Там само. — Спр. 42. — Арк. 16.

²¹⁷ Там само. — Спр. 45. — Арк. 98.

доводиться (з власного досвіду)»²¹⁸. Герой цієї гуморески, студент Петро Мудрий, пообіцяв голові сільради прочитати доповідь про продподаток, головам інших товариств — про сарану, шкоду абортів, суть аліментів і навіть написати нову пісню для хору. «Через тиждень у Петровій голові пасіка гула, а в очах стояли тези своїх доповідей, а він ледве на ногах стояв», тому замість роботи його відправили до лікарні. Гуморески Ю. Вухналя користувалися широкою популярністю серед студентів. За спогадами сучасників, він був улюбленцем публіки: «Незважаючи на те, що він не цілком досконало читає свої гуморески ... молодь його розуміла, широко реготала (урочисто-серйозна президія також) і викликала та просила ще зачитати»²¹⁹.

Життя студентів 1920-х рр. характеризується також підвищеною участю у різноманітних кампаніях радянської влади, жертівністю заради побудови великого світлого майбутнього. Ці риси слугували гарантіями пролетарського статусу, необхідного для отримання освіти, вони були проявом беззастережної відданості ідеям партії, доказом істинної віри в побудову соціалізму. Саме студенти, як найбільш організована і мобільна соціальна група, стали зручним об'єктом і відносно підготовленим суб'єктом впровадження в життя політики більшовиків. Особливо це стосується цілеспрямованої участі у антирелігійній роботі та ліквідації неписьменності серед широких народних мас.

Атеїстична робота була обов'язковою для вишів, ігнорування її кваліфікувалася як «класовий злочин». У всіх навчальних закладах засновувалися гуртки безбожників, а молодь досить часто залучалася до антирелігійних кампаній, особливо напередодні чергових церковних свят. Особливе занепокоєння у влади викликали відкриті прояви релігійності викладачів, що, звичайно, не могло не позначитися на їхніх вихованцях. З приміщень інститутів ікони зняли ще у перші радянські роки, а у квартирах багатьох викладачів вони залишалися ще тривалий час. Так, Полтавська губосвіта у 1924 р. повідомляла, що «серед професури ІНО є особи, що активно виявляють своє співчуття релігійним віруванням. [...] навіть деякі із студентів ІНО зазначають, що їм доводилося тримати іспити у такого професора, у якого його кімната являла справжній іконо-стас»²²⁰. Ю. Шевельова також вразила в будиночку проф. О. Ветухова «величезна кількість ікон у кутах кімнат, лампадки перед ними. Ікони в золотих і срібних ризах. Ікони починалися просто від низької стелі і йшли

²¹⁸ Вухналь Ю. Гуморески. — К., 1964. — С. 51.

²¹⁹ Мукомела О. Юрій Вухналь // Знання та праця. — 1990. — № 3. — С. 16.

²²⁰ Держархів Полтавської області. — Ф. 3872. — Оп. 1. — Спр. 923. — Арк. 5.

мало не до підлоги. На той час у місті це вже було щось надзвичайне, а надто в мешканні викладача університету»²²¹.

Професори ще могли брати участь у зборах безбожників, причому на стороні захисників віри. Студенти захоплювалися, наприклад, проф. Чехівським, який «на кожному місці був переможцем безбожників»²²². Деякі професори поєднували наукову працю з активною участю в церковному русі. Так, професор Одеського інституту народного господарства Покровський «основну працю провадив як член ЦК Всеукраїнської церковної ради та в різних церковних з'їздах та нарадах», а проф. Тімченко із ІНО паралельно був старостою Одеського собору²²³.

Більшість студентів, звичайно, приховувала своє ставлення до релігії. Але траплялися віруючі, що відкрито її сповідували і були дуже здивовані виключенням з інституту, як, наприклад, студентка Одеського ІНГ Р. Шапір. Вимагаючи поновлення у складі студентів, дівчина писала (1924 р.): «Чи можуть євангелісти отримувати освіту в радянських вишах, чи здібні вони, як євангелісти, до майбутньої роботи і чи є вони дійсно ідеологічно чужим і ворожим робітничому класові елементом?»²²⁴. У Медичному інституті «нахабство ворога не знає меж» — студент-баптист відкрито пропагував свою віру серед однокурсників²²⁵. Переслідувалися студенти, які наважувалися ходити до церкви, їхня поведінка засуджувалася: «Комсомольські збори ухвалили боротися, вичищати з вишу не тільки ворожих нам соціальним станом, а й своєю психологією, поведінкою, бо є в нас і такі студенти, як Ачкасова з першого курсу, що ходять до Церкви»²²⁶. З Вінницького інституту соцвиху повідомляли про те, що студентка Я. Шмідт «ходила до костьолу, хрестилась, цілувала розп'яття, біла поклони і щиро молилась богу»²²⁷. За відкритий прояв віри в Бога (наприклад, носіння хрестика) влаштовувалися обговорення на загальних зборах, приймалися резолюції, в яких «студентська маса» вимагала звільнити віруючих із лав пролетарського студентства.

Незважаючи на загрозу виключення з інститутів, продовжували відзначатися релігійні свята. Увечері 6 січня 1929 р. загін «легкої кавалерії» в одній із кімнат будинку пролетарського студентства на Толкачівці виявив різдвяну вечірку, організовану групою студентів різних вишів

²²¹ Шевельов Ю. Я — мене — мені (і довкруги). — Т. 1. — С. 132.

²²² Осьмачка Т. Мої товариші // Березіль. — 1996. — № 3–4. — С. 106.

²²³ Бурлаков Я. Одеські «Зубри»? // Студент революції. — 1930. — № 5. — С. 28.

²²⁴ Держархів Одеської області. — Ф. Р-129. — Оп. 1. — Спр. 533. — Арк. 152.

²²⁵ Светов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 31.

²²⁶ Ворог напирає // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 49. — Підпис: О. К-н.

²²⁷ Галерея ворогів // Студент революції. — 1931. — № 21. — С. 27. — Підпис: Д. Яблонський.

Харкова, в тому числі й комсомольцями. Були приготовлені відповідні страви, та найбільше хвилювало те, що оздоблення різдвяної куті взяла на себе комсомолка Жадан²²⁸. Студкор повідомляв, що цей випадок був не поодиноким виявом «міщансько-обивательської ідеології». Збори профкому Харківського ІНО також засудили різдвяну вечірку і клопоталися, щоб її організаторів виключили з вишу²²⁹.

У другій половині 1920-х рр. все частіше піднімалося питання закриття церков, передачі їх приміщень різним культурним установам. Газета КПІ, наприклад, повідомляла, що «45 товаришів знову підносять питання про передачу колишньої інститутської церкви культурній установі. [...] Ця церква, що є центром попівської Шулявки, мусить стати культурним осередком пролетарської Жовтнівки. Наша частина Жовтнівки не має помешкання для культурних установ, і тому у нас немає ні клубу, ні кіно, КПІ не має де розгорнути фізкультурну роботу»²³⁰. Проте неодноразово фіксувалися випадки, коли студенти відмовлялися ставити свої підписи на вимогах про закриття церков. Коли серед студентів Харківського сільськогосподарського інституту почали брати підписи про закриття української автокефальної церкви й Миколаївського собору, студентка четвертого курсу В. Пахомова, донька професора Харківського ветеринарного інституту, відмовилася дати підпис, заявляючи: «Я віруюча, підпису не даватиму. Кого обходить у що я вірю? Ви, студенти, не маєте права копірситися в моїй душі»²³¹. В Одеському медичному інституті студент п'ятого курсу виступив проти постанови студентства про одібрання синагоги під клуб²³². Свій протест висловлювали і професори²³³.

Наявність у вишах віруючої молоді, яка «ще не позбавилася тягара забобонів», влада вважала проявом ігнорування антирелігійної роботи, про яку у багатьох вишах згадували лише напередодні Різдва чи Паски. «Вже кілька років, як академічне, а почасти, й громадське життя нашої ВИШ'и не містить в собі елементів систематичної, планової антирелігійної роботи», — зауважувалося у «Кузні освіти»²³⁴. Деякі корективи в

²²⁸ Зайченко В. «Механічні громадяни» у виші // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 47–48.

²²⁹ Іновець. — 1929. — 1 лютого.

²³⁰ Церкву під культурний осередок // К.П.І.: газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. — 1929. — 1 жовтня.

²³¹ Рогинський М. Оборонець автокефальної // Студент революції. — 1930. — № 10. — С. 31.

²³² Светов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. — 1930. — № 3. — С. 31.

²³³ Там само.

²³⁴ За класові принципи антирелігійної боротьби // Кузня освіти. — 1929. — № 4. — С. 21. — Підпис: Карпенко.

минулу антирелігійну практику почали вноситися наприкінці 1920-х рр., проте помітного перелому в цій роботі досягти було важко. Як правило, в інститутах був наявним реальний безвірницький актив, але можливості антирелігійної боротьби вичерпувалися бажанням її здійснювати серед частини студентів. Належної ж підготовки для її проведення переважна більшість молоді не мала. Вести атеїстичну пропаганду без знання Біблії було нереально, а на опанування її потрібний був тривалий час. Враховуючи попередній невтішний досвід, у вишах, особливо педагогічних і медичних, почали організовуватися спеціальні наукові семінари, на яких вивчалися різні теорії походження релігії, опрацьовувалися питання щодо походження Різдва і Паски, для роботи передплачувалися журнали «Безвірник», «Антирелигиозник», газета «Безбожник». Так, у Київському ІНО 1929 р. було організовано антирелігійний семінар під керівництвом проф. Б. Манжоса, у якому працювало 36 слухачів²³⁵. Засідання проводилися раз на тиждень, тому «антипасхальна кампанія виявила нашу придатність і корисність в умовах антирелігійної роботи». По району Січнівки студентами було прочитано чотирнадцять доповідей, по селах — дванадцять, взято участь у екскурсоводській роботі Лаврського заповідника.

Особливо гостру потребу в знаннях потребували ті студенти, які працювали в місцях, де впливовими були сектанти. Спеціально вишколена молодь могла навіть отримати перемогу в дискусіях. У селі Маяки, що на Одещині, — пригадував А. Мінський²³⁶, — де євангелістами розповсюджувалися негативні чутки про колгоспні порядки, студент М. Белов (1929 р.) у присутності селян запитував у «брата» Івана, «на кому був одружений Каїн, цікавився, чому євангелісти не лише по-різному висвітлюють біографію Христа, але й його родовід наводять у різних варіантах. «Брат» Іван спітнів від таких запитань і дуже швидко здався»²³⁷. Вирішального «удару» було нанесено Івану Івановичу на вечорі у сільському клубі, де зібралося близько 600 селян. М. Белов прочитав доповідь, кожне слово якої било у ціль. Доповідь була побудована на фактах, які збиралися у селі та перевірялися через вірних людей у місті. Селяни дізнались із цієї доповіді «про минуле своїх духовних пасторів, про те, що «благосний» євангеліст Іван Іванович відбував у одеському будинку ув'язнених термін за спробу збезчестити свою хатню робітницю, що «святий угодник» Тихін збував у свій час фальшиві рублі. Коля зачитав витяги із офіційних документів і постанов суду, він розповів про ту хитру

²³⁵ Там само.

²³⁶ Ініціал подається у російськомовному варіанті.

²³⁷ Мінський А. Высшая школа атеизма // Советское студенчество. — 1938. — № 2. — С. 28.

механіку провокацій і чуток, які використовують церковники і сектанти села, щоб збити маяцьких селян зі шляху до щасливого життя»²³⁸.

Використовували студенти у своїй антирелігійній роботі наукові знання для викриття біблійних і євангелійських чудес. За допомогою нескладних хімічних речовин вони перетворювали воду на «вино» і молоко, запалювали без вогню свічки, демонструючи «єрусалимське чудо» і, збризнувши підкисленою водою попередньо оброблений фенолфталеїном плат, демонстрували на ньому появу «нерукотворного лика». Успіх таких вечорів був вражаючим і впливав на людей. Згодом М. Зеров у під враженням шаленого наступу на релігійні свята і наслідків цих кампаній написав надзвичайно інформативні рядки:

Різдвяна тиша повагом зійшла [...]

Та багатьом уже немає свята.

Колись весела і червона дата

Як чорна цифірь нині промайне.

Немало студентів з ентузіазмом працювали «ліквідаторами», намагалися навчати всіх неписьменних на благо культурної революції в селах, на фабриках і заводах, у вечірніх школах робітничої молоді. Це одна із тих ланок роботи, до якої молодь підходила досить відповідально, а гуртки лікнепу, створені при вишах, були численними, об'єднували значну кількість ентузіастів і дійсно працювали. В Одеському медичному інституті, наприклад, 1923–24 н.р. у ліквідації неписьменності брало участь 360 студентів. У підшефному селі Тузла була створена школа на 110 осіб, де вчителькою була студентка цього інституту, яка утримувалася за рахунок інших студентів²³⁹. У Києві більше 40 студентів працювали як інструктори-методисти лікнепу; студенти Київського політехнічного інституту працювали у лікнепі на заводі «Більшовик»; Київський ІНО охоплював лікнепом райони Солом'янки та почасти Деміївки. У Січневому районі працювало 230 культбійців, у Либідському підрайоні іновцями було виявлено 800 неписьменних, організовано 62 лікпункти, 530 осіб було охоплено навчанням²⁴⁰. Неодноразово зверталася влада до інститутів народної освіти з проханням виділяти студентів для укомплектування шкіл вчителями, яких на той час не вистачало майже всюди. Так, 20 студентів Кременчуцького та Полтавського ІНО постійно працювали в школах Олександрівського району позмінно²⁴¹.

²³⁸ Там само. — С. 29.

²³⁹ Держархів Одеської області. — Ф. Р-2147. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 70.

²⁴⁰ ІНО в поході // Кузня освіти. — 1928. — № 2. — С. 1.

²⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1124. — Арк. 178.

Таким чином, у перші десятиліття радянської влади, коли закладалися правові і культурні основи нової держави, студенти виступали важливим суб'єктом історичного процесу. Значна частина молоді з ентузіазмом впроваджувала нові правила, норми і стандарти в життя людей, переконувала їх у вірності та прогресивності ідей більшовиків. Силами самого студентства викорінювалася релігійність (у тому числі і в студентському середовищі), ліквідовувалася неписьменність серед широких верств населення. Інша частина пристосовувалася до нових вимог, імітуючи громадські навантаження.

VI.5. Особливості новомови студентів

Історичні зміни, що відбуваються з мовою і саме її функціонування досить тісно пов'язані з соціальною та культурною історією. В. Клемперер справедливо зауважував, що «якщо прийнято говорити про лице тієї чи іншої епохи, тієї чи іншої країни, то можна говорити і про його вираз, і цей вираз обличчя тієї чи іншої епохи передається в її мові. ... Нехай хтось навмисно прагне приховати — лише від інших чи від себе самого — те, що він підсвідомо носить в собі, — мова викаже все»²⁴². Такий взаємовплив досить чітко простежується в періоди історичних катаклізмів, на що звертав увагу ще відомий російський лінгвіст Є. Поліванов, роздумуючи над «зниженням штилю» сучасної йому мови учнів у бік мови соціальних низів: хуліганського і блатного жаргону²⁴³. Для розуміння змін у мові 1920-х рр. потрібно розглядати її не лише як засіб спілкування і передачі інформації, а як соціальний інструмент, особливо якщо враховувати той факт, що мова забезпечувала соціальне просування в умовах нового радянського суспільства.

Для визначення мови, характерної для ранньорадянського простору, найчастіше використовується поняття «новомова» («Newspeak», «новояз» — поняття, введене Дж. Орвеллом у романі «1984»). Орвелл цим терміном характеризував перехідну мову від «старої» до того її стану, коли нею не можна буде висловити жодну небезпечну для партії думку (думкозлочин): «Лексика була сконструйована так, щоб точно, а часто і досить тонко висловити будь-яке дозволене значення, потрібне члену партії, а, крім того, відсікти решту значень, так само як і можливості прийти до них побічними шляхами»²⁴⁴.

²⁴² Клемперер В. ЛТІ. Язык Третьего Рейха. Записная книжка филолога. — М., 1998. — 384 с.

²⁴³ Поливанов Е.Д. Стук по блату // За марксистское языкознание. — М., 1931. — С. 152–160; Поливанов Е.Д. О блатном языке учащихся и о «славянском языке» революции // За марксистское языкознание. — М., 1931. — С. 161–172.

²⁴⁴ Оруэлл Дж. 1984 // Оруэлл Дж. Избранное. — М., 1989. — С. 238.

Новомова або мова пропаганди, мова революції, радянська мова, стала використовуватися в якості гіперстилю, у свою чергу впливаючи на загальноприйняті функціональні стилі мови (науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній і розмовно-побутовий). Як зазначають лінгвісти, між різними функціональними стилями того часу важко знайти суттєву відмінність, оскільки функція в мови була одна — вписуватися в координати ідеології й відповідним чином формувати мисленнєві процеси та свідомість людей²⁴⁵. Слід відзначити, що мовні інновації в українську мову майже автоматично переходили з російської. Дослідники зауважують, що таке явище досить небезпечно для самостійного розвитку і навіть існування неросійських мов СРСР²⁴⁶.

Радянська мова являла собою різновид тоталітарного мовного стилю і правомірно порівнювалася з мовами інших тоталітарних режимів. Г. Медер виділяє особливості, характерні для мов усіх тоталітарних систем. Серед них — спрощення фактів і подій суспільного життя до чорно-білої схеми (маніхейський світогляд); переважання в мові оціночних зворотів при одночасному зникненні нейтральних виразів; одноманітність мовних виразів, зникнення індивідуальних особливостей у висловах під впливом уніфікованої партійної мови; підміна загальноприйнятих понять та індивідуального ціннісного відчуття новими ідеологічними визначеннями²⁴⁷.

Некоректно говорити, що мова студентів 20-х рр. була універсальною у повсякденному спілкуванні. По-перше, слід розрізняти її вживання у академічній і соціально-культурній сфері, тобто у ситуації офіційного та неофіційного спілкування. Неофіційні побутові ситуації дозволяли значно вільнішу вербальну поведінку. За твердженням Л. Масенко, такий тип спілкування є більш динамічною структурою, яка чутливо реагує на зміни в суспільно-політичному житті й культурі народу і характеризується найбільшою відкритістю до інновацій та змін²⁴⁸. Саме через усні різновиди побутування мови здійснюється її зв'язок зі щоденним життям.

²⁴⁵ Федорів М.Л. Дискурс тоталітаризму: проблеми мовного вираження [Електронний ресурс] / М.Л. Федорів, Я.Р. Федорів // II Міжнародна наукова інтернет-конференція «Теоретичні та прикладні проблеми філології». — 22–23 серпня 2011 р. — Режим доступу: <http://www.confcontact.com/20110823/1-fedor.php> — Назва з екрану.

²⁴⁶ Шевельов Ю. Двомовність і вульгаризм: Дисиміляція плинних в українській літературній мові / Ю. Шевельов // Видатний філолог сучасності: Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова. — Харків, 1996. — С. 11; Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. — К., 2004. — С. 103.

²⁴⁷ Maeder H. Sprache und Totalitarismus // Hugo Moser: Das Auler Protokoll. — Dusseldorf, 1964. — S. 15.

²⁴⁸ Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. — С. 92.

По-друге, існували вікові, територіальні, етнічні, соціально-класові, релігійні особливості²⁴⁹. У цілому ж, студентський соціолект виконував такі функції: об'єднував особу з групою, водночас вирізняючи субкультуру студентів поміж інших, а також був мовним знаряддям інтерпретації дійсності. Крім цих функцій, у досліджуваній нами період, в умовах дискримінації вихідців із колишніх привілейованих верств населення, мова стала ефективним засобом для конструювання студентами пролетарської ідентичності, необхідної для отримання освіти та інтеграції до радянського суспільства.

Оскільки у 1920-ті рр. неприпустимих розмірів серед студентів набула академічна неуспішність, то кожним роком знижувалася і мовна кваліфікація абітурієнтів, що, в свою чергу, спричинювало мовну безпорадність студентів. Крім того, вони були слабо обізнані або просто необізнані з українською та російською літературою. Анкетування, що проводилися у вищих навчальних закладах України, показували, що більшість студентів не читали класиків не лише зарубіжних, але й вітчизняних та російських²⁵⁰. Як відомо, читання художньої літератури вирівнює мову, збагачує її, виховує стиль. Тому не дивно, що студенти допускали надзвичайно велику кількість граматичних помилок у письмових роботах. Про це неодноразово говорили викладачі, але їхні сигнали були подібні до гласу волаючого в пустелі²⁵¹. У результаті вищезазначених факторів, як відзначав проф. М. Сулима, мова студентів являла собою «тихий жах», сміх і горе».

Можна виділити деякі характерні риси цієї мови: поширення арготизмів злочинного світу; популярність нецензурної лайки; антропонімічні зміни. Крім того, студентська мова увібрала до себе такі риси радянської новомови, як скорочення слів, слова іноземного походження, введення в лексикон малозрозумілих «вчених» слів.

Перш за все на мові позначився конфлікт між старими культурними звичками та новим радянським простором. Загальновизнано, що новий життєвий простір створюють нові імена. Тому пам'ять про події, пов'язані із встановленням радянської влади, мали формувати у просторі міст нові назви. Відразу ж після її проголошення почалися перейменування вулиць і площ міст, заводів, навчальних закладів, які нагадували

²⁴⁹ Рожков А.Ю. Советская молодежная субкультура 1920-х годов: языковые особенности // «Бренное и вечное»: Ценности культуры в прошлом, настоящем и будущем: тезисы Всероссийской научной конференции. — Великий Новгород, 1998. — С. 139.

²⁵⁰ Рябенко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. — Х., 2012. — С. 234.

²⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 645. — Арк. 198; ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1144. — Арк. 235.

про старий режим на інші, які пов'язувалися з уявленнями про нові часи і нових героїв. Особливо активно — після постанови ВУЦВК від 1923 р. про перейменування населених пунктів. Ментальність тієї епохи потребувала, щоб усе носило чиєсь ім'я. Часто це були імена живих і активно діючих осіб. Ця епоха лишила значний слід у топоніміці міст. Перейменовувалися й вищі навчальні заклади. Частіше за все вони отримували імена відомих революціонерів, рідше — видатних науковців. Наприклад, Харківському ІНО 31 березня 1922 р. було присвоєно ім'я відомого українського вченого О. Потебні, а ІНО у Києві у 1921–22 рр. носив ім'я М. Драгоманова. Протягом 1920-х рр. деякі професори (М. Зеров) і студенти неодноразово зверталися з пропозиціями щодо повернення цього імені до назви інституту, зокрема у 1926 р. на студентських зборах, присвячених пам'яті М. Драгоманова. Ректор інституту отримав 24 записки студентів з пропозицією щодо повернення назви²⁵². Але це були винятки, більшість інститутів носили імена відомих революційних діячів — Х. Раковського (Київський політехнічний, Катеринославський медичний, Харківський сільськогосподарський інститут), Житомирський землевпорядний технікум), В. Чубаря (Київський кооперативний інститут, Запорізький індустріальний технікум), Л. Троцького (Кам'янець-Подільський ІНО), Н. Крупської (Херсонський ІНО), Є. Бош (Київський інститут народного господарства), В. Леніна (Харківський технологічний інститут, Київський електротехнікум), Артема (Дніпропетровський гірничий інститут) чи революційних подій — Жовтневої революції, Профінтерну, Х роковин Жовтня тощо.

У новому просторі людина зі старими культурними навичками, як відзначав А. Селіщев, відчувала себе незатишно, на противагу носіям нового дискурсу, котрі відчували себе господарями життя і володарями людських доль²⁵³. Особливо незвичним було вживання аббревіатур, яке поширилося в усіх сферах радянського життя, у тому числі і в системі освіти. Тож людина старої культури губилася між Наркомосом, АТЗ, ВУАН, КІНО, губпрофосом, лікнепом, а для більшовиків і їх прибічників такий вербальний ландшафт був своїм, рідним. Знання цієї абракадабри букв дискурсивно виділяло нову компартійну і комсомольську еліту. Студенти досить часто піддавали переробкам власні назви новостворених радянських структур. Так, студенти Академії теоретичних знань, яка була створена на базі реорганізованого Харківського університету у 1920 р.,

²⁵² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 4619. — Арк. 5.

²⁵³ Селіщев А.М. Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет (1917–1926). — М., 1928. — С. 200.

жартома величали її «Академією терзань»²⁵⁴. За спогадами академіка Д. Ліхачова, який з 1923 по 1928 рр. навчався у Петроградському університеті, студенти новостворений «факультет общественных наук» розшифровували як «факультет ожидающих невест»²⁵⁵. ОГПУ (російською мовою) розшифровувалося як «О, господи! Помоги убежать!», а навпаки — «убежишь — поймают, голову отрубят»²⁵⁶. Українською ГПУ розшифровували як «Господи, пом'яни убієнних» чи «Гвардія палачей України» (як говорив один із героїв Ю. Смолича, саме палачей, російською — «ніяких українських слів тут не може бути, як не може бути більшовиком щирий українець...»)²⁵⁷.

Одна з найбільш явних особливостей радянського способу вираження — поділ на добро і зло. Це досягалося за допомогою використання слів, що мають або позитивну, або негативну конотацію, а особливо вживанням оціночних прикметників при іменниках. У вищих навчальних закладах також здійснювався пошук мови для опису соціально-структурного процесу, легітимізувалися категорії, якими можна було офіційно визначати викладачів та студентів. Мова комуністичного суспільства вміла ставити тавро на все, що прирікалося на репресивні заходи. Важливо було знайти слово, щоб убити наповал людину або цілий соціальний прошарок (наприклад, ліквідація куркульства як класу)²⁵⁸. Людина могла втратити не лише роботу, а й життя лише від ототожнення її з «ворогом народу» чи «шкідником». Роль публічного дискурсу й категорій радянської ідеологічної мови для самоідентифікації радянських громадян була надзвичайно великою.

Для характеристики викладацького корпусу і небажаних ситуацій у вищій школі тодішня пропагандистська машина небезуспішно використовувала нову лексику, яка раз і назавжди закріпила в головах як пересічних громадян, так і учнівської молоді негативний образ професора. Він уявлявся авторам «ворожим» як щодо нової влади, так і до її перетворень на ниві освіти.

Професура в офіційній періодиці зображалася в карикатурному образі ворога — її називали «зубрами», «коршунами», «реакційними саламанд-

²⁵⁴ Копиленко О. Коротка автобіографія // Про Олександра Копиленка. — К., 1971. — С. 3.

²⁵⁵ Лихачёв Д.С. Избранное. Воспоминания. — СПб., 1997. — С. 144.

²⁵⁶ Маньков А.Г. Из дневника рядового человека / А.Г. Маньков // Звезда. — 1994. — № 2. — С. 143.

²⁵⁷ Смолич Ю. Пасажири // Студент революції. — 1924. — № 3–5. — С. 34.

²⁵⁸ Каганов Ю.О. Радянський мовний дискурс: політико-ідеологічні особливості та протидія // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2012. — Вип. XXXII. — С. 268.

рами», з яких потрібно скинути колір захисту і дати поле діяльності поза межами навчальних закладів. Ці випадки яскраво демонстрували прояви зооморфізму як складової частини міфологізації суспільних процесів. Порівняння з тваринами об'єкта, що висміюється, було давнім і надзвичайно ефективним прийомом, спорідненим із карикатурою та байкою. Влада робила все можливе для того, щоб образ професора закріпився в масовій свідомості спотвореним. Це підтверджує один із студентів того часу, в майбутньому — відомий літературознавець С. Крижанівський: вся біда була в тому, що «здебільшого ми в ці стереотипи вірили, рівень нашої наївності і довірливості був тотожний рівню нашої дурості»²⁵⁹.

Вплив офіційної радянської мови був значним і студентам необхідно було її опановувати, у цьому допомагали, перш за все, штампи газетних передовиць. Трафаретні вислови на зразок «хижих акул імперіалізму», «гідр контрреволюції» заповнили мову, яка у звичайному житті була, звичайно, більш простою, народною. А у стінах інститутів, особливо на зборах, мітингах — «усе штучно, бюрократично-протокольно, бездушно! [...] Як тут нудно! Стандартні фрази виступів, мертвечина, без живого просвітку думки, літає в повітрі «громадська праця», себто якнайбільше накопичення напущених газетних фраз... І чому ці збори провадяться «па — русски»? Українською мовою виступав тільки дехто... Ні, не повертається душа, не приваблює тут ніщо! Чого ж я маю себе силувати, витрачати час на оці мертвецькі збори»²⁶⁰? Такі відчуття охоплювали і героя віршованої повісті з життя студентів «Василь Найда» С. Голованівського:

Чортом на нього перли
Слова конференцій,
Нарад,
Промов

Та інші газетні перли...

Та саме такими фразами, штампами, повинен був володіти студент, якщо мав намір закінчити виш.

У цей час зникла частина самоназв і звертань, смисл інших зазнав якісних змін. Так, колеги стали товаришами. Взагалі слово «товариш» було у вжитку тривалий час і використовувалося там, де мова йшла про вільні об'єднання людей, засновані на принципах рівноправ'я. Лише у ХХ ст. з'явилося нове значення — одностудентське у політичній боротьбі пролетаріату проти експлуататорів, що прийшло із партійного (соціал-демократичного) лексикону. Дослідники зауважують, що до середини

²⁵⁹ Крижанівський С. Спогад і сповідь з ХХ століття. — С. 19.

²⁶⁰ Гуменна Д. Дар Евдотії: Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 180.

1920-х рр. воно стало вживатися не лише щодо соратників по партії, але й щодо всіх радянських людей²⁶¹. Це слово стало ключовим у словесності радянської культури, символом радянської епохи. Звертання «колеги» поступово зникло зі студентського і професорського вжитку. На початку 1920-х рр. воно ще звучало в аудиторіях. І. Буланкін згадував: «Звертання самі вишукані. Навколо чути: «господа», «колеги». Більше — «колеги» — солідніше звучить. Та й спокійніше: не рівний час, натрапиш на якогось нахабу — виляяти може. І слово «товариш» вимовляєш з якимось особливим присмаком і лише до дійсного товариша»²⁶².

Особливо важко було перейти на таке звертання викладачам інститутів. Тому навіть на випускних мітингах можна було почути: «Господа курсанти»²⁶³. І. Микитенко так описує характерний для професорської корпорації того часу діалог: «Важкувато, Павле Михайловичу? Нічого, звикнете. Я, ви знаєте, дома щовечора вправляюся. Перед люстром отак стану і почну. «Товариші студенти». І звик. А ви — гаспада. Хіба ж можна?»²⁶⁴. З часом вишівський професор вже «вільно вживав слово «товариш», ніби воно ніколи й не було йому символом насильства та розбою, — він уже його перетравив, обточив на ньому всі гостряки й вимовляв тепер, не раничи собі рота»²⁶⁵. І в середині 1920-х рр. вже зовсім смішно звучало вічне запитання професора Київського ІЮ Є. Тимченка, коли до нього зверталася котрась із студенток: «Панна чи пані?», «це було тим більше смішно, що вже всі в цім бордовім палаці науки, від професора до кривого сторожа, були «товариші»²⁶⁶.

Змінилося і звертання до професури. Слід зазначити, що широко пропаговане «товариш викладач» не прижилося, а звертання на ім'я та по батькові пролетарські студенти вважали ознакою «чужих». У цьому відношенні характерним є лист до студкомісії Київського політехнічного інституту, в якому студента Є. Лонського звинувачували в тому, що «немає жодного викладача, якого б він називав інакше, як по імені й батькові», тобто витримує «дійсно студентський тон» у відношенні до професури, «а на нашій мові це зветься підлабузництвом»²⁶⁷.

²⁶¹ *Выходцева И.С.* Концепт «свой — чужой» в советской словесной культуре (20–30-е гг.): дис. ... канд. филол. наук. — Саратов, 2006. — С. 122.

²⁶² Академик Иван Николаевич Буланкин. — Х., 2004. — С. 70.

²⁶³ Жизнь студентки Медицинского института г. Харкова в 1921–1925 годах Горюховой В.Н. // Музей історії Харківського медичного університету. — С. 7.

²⁶⁴ *Микитенко І.* Кадри. — Харків, 1932. — С. 66.

²⁶⁵ *Підмогильний В.* Місто. — Харків, 2005. — С. 54.

²⁶⁶ *Гуменна Д.* Дар Евдотеї: Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 203.

²⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 331, арк. 10.

А. Селіщев у своєму аналізі мови зауважив, що деякі більшовицькі лідери, провівши роки в еміграції, у своїх статтях, публічних виступах механічно впроваджували німецькі, французькі, польські обороти і вирази²⁶⁸. Слідом за партійними функціонерами слова іноземного походження набули широкого розповсюдження в мові студентів. Серед них були і важливі слова нового дискурсу влади — комісар (у вишах — політком), пролетаріат, депутат, гегемон. Без такої лексики неможливо було зрозуміти програмні положення більшовиків. Такими термінами рясніють постанови студентських зборів, протоколи, привітання. О. Корнійчук писав, що «ми тоді дуже любили іноземні слова й користувалися ними до місця й не до місця», тож, коли він ударив студента, який образливо говорив про В. Маяковського, «бюро комсомольської організації винесло постанову, де було записано, що я в основному правий, але в дискусії застосував *некультурний аргумент*»²⁶⁹.

Особливого поширення набули в цей час вульгаризми і лексика, що походила з воровського жаргону, спрощення мови відбувалося за рахунок низьких соціолектів, армійської та матроської мови, включаючи ненормативну лексику. Особливо ініціативна роль у мовній культурі, на думку Є. Поліванова, належала «морській братві»²⁷⁰. Саме звідти у студентському лексиконі з'являються широковживані слова: «дайош», «братва», «шамать» і «шамовка», «топать», «кинуть в топку». Ю. Юркевич згадував, що мова студента, як і зовнішність, повинна була підтверджувати пролетарський статус молоді: «Розмова пересипалася напівблатними словечками, такими, як «шамовка», «топать»: це вважалося обов'язковим комсомольським жаргоном»²⁷¹. Жаргон у вищій школі зберігався тому, що студентам потрібно було постійно визначати себе як представників соціальних низів, коли б не було цієї потреби — не було б і необхідності у жаргоні. Не виключенням були й матюки: «Живе в кімнаті дев'ять чоловік, дев'ять молодців стосовно матюків. Щодо добірної, вишуканої лайки їхній лексикон був незрівнянний і посідав перше місце»²⁷². На зауваження традиційно в таких випадках відповідали: «Ми з походження пролетарі, а не якісь там інтелігенти, щоб нам і вилятись як слід не

²⁶⁸ Селіщев А.М. Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет (1917–1926). — М., 1928. — С. 205.

²⁶⁹ Корнійчук О.Є. Автобіографія. — С. 11.

²⁷⁰ Поліванов Е.Д. О блатном языке учащихся и о «славянском языке» революции // За марксистское языкознание. — М., 1931. — С. 165.

²⁷¹ Юркевич Ю. Минуше проходит предо мною.... — М., 2000. — С. 78.

²⁷² 3 життя Артемівського БПСу // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 49. — Підпис: А.І.

можна було»²⁷³. Як бачимо, пролетарська молодь вважала матюки і жаргонні слова своєрідною «пролетарською» мовою, яка відрізняла їх від інтелігенції. Студентів, які виступали за чистоту мови від матюків і жаргону, звинувачували в різних «ухилах», відриві від мас, тож доводилося і їм вводити до свого лексикону всілякі «антибуржуазні» доповнення. Потреба ця зникла тільки після вирівнювання у правах при вступі до вишів усіх категорій населення.

З іншого боку, «жаргони й сленг є і віддавна були тим ґрунтом, звідки приходять живильні соки до даної мови, ґрунтом, де безперешкодно точиться її життя»²⁷⁴. Проте в середовищі студентів поширеним був російський жаргон, свідомий, навмисний жаргон. Витіснення української мови російською з побутової сфери усної комунікації, відсутність мовленнєвого середовища значно ускладнювало процес оволодіння нею. На цьому неодноразово наголошували мовознавці 1920-х рр., зокрема Олекса Синявський: «Ніде ніхто й ніколи не може вивчитися якоїсь мови практично в таких розмірах, як це потрібно для щоденного вжитку людині інтелігентної професії, без належного мовного оточення. Хоч мовне оточення й не одинока умова такого вивчення, та без нього годі й думати за більш-менш серйозне засвоєння мови»²⁷⁵.

Літературний варіант усного мовлення вживався переважно під час навчального процесу і вимагав від студентів певного самоконтролю, дотримання мовних норм, уважного ставлення до вибору відповідних слів.

Роки непу відомі як період українізації. Відбувалося розширення сфери вживання української мови, освіта була серед пріоритетних напрямків. Залучення до вищої школи в результаті політики пролетаризації значного відсотку вихідців із сільської місцевості призвело до того, що в інститутах і технікумах з'явилися носії живої української мови.

Але то була мова далеко не літературна, бо до вступу на навчання студенти перебували у вузькому місцево-мовному і часто-густо жаргонізованому оточенні. Як зазначалося, переважна більшість не читала художньої літератури, не писала вправи, тож не мала навичок висловлювати свою думку на письмі. Як правило, лексика студентів являла собою своєрідну суміш українських і російських слів. Зокрема, досить часто деяким словам через вплив діалекту, російської мови, або просто з нерозуміння надавалося невластиве їм у літературній мові значення. Тому

²⁷³ Там само.

²⁷⁴ Шевельов Ю. Двомовність і вульгаризм: Дисиміляція плинних в українській літературній мові // Видатний філолог сучасності. Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова. — Харків, 1996. — С. 11.

²⁷⁵ Цит. за: Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. — С. 97.

постійно вживаними були «крапки, точки й кути зору», «відношення, значні досягнення, сучасні менти, необхідні пояснення», «поскілки, постільки», недоречні «являтися, торкатися, існувати», а також трафарети — «між тим», «так би мовити», що є кальками з російської «между тем» і «так сказать»²⁷⁶. Вплив російської мови позначився і на дієприкметникових словотворах на -ЧИЙ, рідше — на -ШИЙ, -МИЙ: «Доросла людина, УМІЮЧА розмовляти», «з початку СЛІДУЮЧОГО сторіччя» тощо. Несвідоме наслідування російського тексту, що його М. Сулима назвав «рабським мавпуванням»²⁷⁷, значно перешкоджало лексично-семантичному оформленню української мови.

Такого «сміття й моветону» не цуралися навіть деякі синтаксично й лексично «ліберальні» професори української мови, тож не завжди могли бути зразком мовлення²⁷⁸. Одні викладачі говорили жаргоном, інші — надто академічною мовою, від якої, за висловом М. Бухаріна, «голова трещит» або взагалі не говорили українською мовою, ставилися до неї вороже²⁷⁹. Тож не дивно, що студенти українсько-російським жаргоном зазвичай і писали, і говорили: «яка мені *ріжниця*», а частіше — «яка мені *разниця*», «во всяком случаї це дело сюди не касається. Чого ти бізпокоїшся? Ну, виходьте ж до доски. Кто там посмілей? Не говори так, а то в газету попадьош»²⁸⁰.

Студентам важко було виробити власний стиль мовлення і через постійний вплив на них сухої мови «обіжників, відношень, положень, інструкцій» та іншої такого типу творчості відповідних установ. Окрім того, на кожному кроці студентів оточували «об'яви», «анкети для закінчивших» інститути та «одержуючих посвідчення». На такі помилки зверталась увага у періодиці того часу. Зокрема «Студент Прикордоння» повідомляв про оголошення осередку КП(б)У Кам'янець-Подільського СГІ, в якому «каліграфічними літерами красувалося: «Відбудеця чістка»²⁸¹. Тож не дивно, що студенти писали «И» замість «Е» і навпаки, «І» замість «О» у відмінкових формах (немає настрю). На письмі і в усній

²⁷⁶ Сулима М. Мова нашого студента // Записки ХІНО імені О.О. Потебні : у 3 т. — Т. 3. — Х., 1928. — С. 24.

²⁷⁷ Сулима М. Проблема літературної норми в українській мові // Шлях освіти. — 1928. — № 4. — С. 141.

²⁷⁸ Сулима М. Мова нашого студента. — С. 22.

²⁷⁹ Рябченко О.Л. Українізація вищої школи в Україні у 1920-х — на початку 1930-х років // Вісник Харківського державного університету. — 1997. — № 396. — Вип. 29: Історія. — С. 149.

²⁸⁰ Сулима М. Мова нашого студента. — С. 21, 24.

²⁸¹ Більше уваги українізації // Студент Прикордоння. — 1929. — 18 грудня. — Підпис: К.О.

вимові вживали провінціальне «Е» замість літературного «ИТЬ» (бачЕ, говорЕ, виходЕ). Усе це — помилки не випадкові і не індивідуальні, а типові, помилки більшості (близько 70% студентів усіх курсів). Розділові знаки також ставили, аби поставити, а частіше вони взагалі були відсутні²⁸².

Частково така неприваблива картина в опануванні мови була результатом відсутності усталеного правопису. Дослідникам, яким доводилось працювати з періодичними виданнями 1920-х рр., як республіканськими, так і регіональними чи відомчими, обов'язково впадає в око відмінність правопису газети «Вісти» від правопису усіх інших видань, мови харківських газет від київських тощо. Аналогічний антагонізм був характерним і для тогочасних граматик української мови, що «не подають однакових правил про те саме явище»²⁸³. Ці явища можна списати на відсутність норм української мови. Оскільки освічена людина звикла знаходити в елементарних граматиках одноманітні норми, то різноманітні трактування викликали недовіру, іронію, неприхильне ставлення до українізаторів, викладачів і, врешті, до самої української мови, у тому числі і в середовищі студентів. Проте наведені вище приклади неписьменності студентів були результатом не лише відсутності усталеного правопису, а й їхнього ставлення до мови. Завдання опановувати вищі наукові істини постійно наштовхувалося на підводні камені елементарної неписьменності. Дійсно, важко гризти граніт вищої математики, не знаючи таблиці множення. Так само нереально було опанувати загальне мовознавство чи українську мову за програмами для вищих навчальних закладів без знання елементарної граматики. Вирішення цих та аналогічних завдань лягло виключно на колективи вишів і виконувалося, хоч і подібне було, за образом висловом проф. М. Сулими, до якихось лінгвістичних операцій з папугою.

У результаті описаних вище впливів мова студентів була «дуже примітивна», справляла враження жаргону, українсько-російської мішанини, її характеризував убогий лексикон, що обмежувався здебільшого словами побутового вжитку. Блатний жаргон на заняттях не використовували, до цього не дійшли, а нормативної лексики на означення абстрактних понять не вистачало у словниковому запасі. Намагаючись передати наукове твердження цими примітивними буденними словами, студент будував «такі заплутані, кострубаті речення, рясно оздоблені чужими непотрібними словами, що дарма шукати в них якогось змісту»²⁸⁴.

²⁸² Сулима М. Мова нашого студента. — С. 22.

²⁸³ Сулима М. Проблема літературної норми в українській мові. — С. 132.

²⁸⁴ Нагорський С. За культуру мови // Кузня освіти. — 1928. — № 2. — С. 10.

Викладачі були упевнені, що з мовного погляду «всі студенти, всіх курсів, відділів і факультетів — однаковісінькі, однотипні, «монолітні»...»²⁸⁵. Характерною ознакою мови студентів було невміння викласти думку в стислу, повну змісту, чітку словесну форму, яка подекуди межувала просто з безсилою жестикуляцією під акомпанемент нерозчленованих звуків. Викладачі були занепокоєні таким станом: «Досить прислухатися до розмов між студентами під час перерви, простежити мову наших доповідачів на зборах, або референтів у аудиторіях, щоб упевнитись у тому, що у нас не доповідають, не говорять, не реферують, а «балакають»²⁸⁶.

Таким чином з утвердженням радянської влади розпочався процес революційної дискредитації старого лінгвістичного капіталу через проникнення в мову численних інновацій. Студентам довелося опановувати відповідну лексику, яка стала індикатором лояльності до влади, вказувала на належність до нового панівного класу і слугувала важливою гарантією соціального успіху. З часом новомова перестала асоціюватися з більшовицьким жаргоном та почала сприйматися як невід'ємний атрибут комуністичного режиму. Відкинувши вульгаризми, вона стала символічним (лінгвістичним) капіталом нової радянської інтелігенції. В українській дійсності новомова стала не просто засобом придушення духовності, індивідуальності, свободи думки, а й заважала формуванню національно-культурної ідентичності.

VI.6. Вплив соціальних ініціатив влади на життя студентів

Окрилене перспективами кращого життя, перевагами для найбідніших верств населення, анонсованими партійними функціонерами, пролетарське за походженням студентство безспідставно розраховувало на всілякі соціальні переваги й пільги в процесі навчання у вишах, у тому числі й матеріального характеру. Одержавши відрядження до інститутів, така молодь була впевнена в своєму особливому становищі і щиро сподівалася на підтримку, а особливо на стипендію та гуртожиток. Проте ці надії для багатьох виявилися нездійсненими.

Як відомо, для підтримки матеріально незабезпеченої молоді були встановлені державні, господарські й приватні стипендії. Крім того, приймалися добровільні пожертвування від приватних осіб, причому не тільки в грошовій формі, але й провіантом. Державна стипендія, незважаючи на її мізерність, відповідно до наказів НКО та циркулярів Цент-

²⁸⁵ Сулима М. Мова нашого студента. — С. 19.

²⁸⁶ Нагорський С. За культуру мови // Кузня освіти. — 1928. — № 2. — С. 10.

ральної стипендіальної комісії, мала бути ефективним важелем соціально-класового відбору. Тому у вишах розпочався їх перерозподіл спеціально створеними місцевими стипендіальними комісіями. Так, уже в грудні 1922 р. стипендіальна комісія Харківського технологічного інституту переглянула склад стипендіатів на основі «пролетарського походження й заслуг перед революцією»²⁸⁷.

1922 р. стипендія складалася з грошової, продовольчої, речової й житлово-навчальної частини. Її розмір щорічно переглядався у бік збільшення, але він не покривав й половини прожиткового мінімуму студента. Встановлений декретом Раднаркому УСРР від 6 грудня 1922 р. прожитковий мінімум, що дорівнював спочатку 6, а пізніше — 12 товарним рублям, був набагато нижчим від фактичного прожиткового мінімуму (69 товарних руб.)²⁸⁸. Студентська стипендія в цей час рівнялася 8 руб., для робітфаківців — 4 руб. Оскільки за таку стипендію неможливо було купити навіть мінімальну кількість продуктів, уряд виділяв студентам у рахунок стипендії продовольчі пайки й одяг (перехід з натуральної форми стипендії на грошову був здійснений у 1923–24 н.р.). Звичайно ж, пайком повинні були забезпечуватися лише пролетарські студенти, в першу чергу робітфаківці, що одержували державні стипендії.

Для одержання стипендії студенти повинні були заповнити анкету, в якій указувався вік, родинний стан, ступінь матеріальної забезпеченості, служба в арміях, участь у суспільно-політичній і культурній діяльності, лояльність до радянської влади тощо. Втім, після перерозподілу стипендій багато пролетарських студентів, щиро повіривши в свої переваги над іншими, скаржилися у Центральну студентську комісію на неуважність до їхніх проблем і навіть на подання неправдивих відомостей про них членами місцевих стипендіальних комісій. Наприклад, студентка четвертого триместру соціально-історичного відділення Харківського ІНО В. Афоніна, що мала семирічний робітничий стаж і брала участь у суспільній роботі з 1919 р., довідавшись, що один із членів стипендіальної комісії охарактеризував її як особу, яка не має достатнього профспілкового й ніякого суспільного стажу до вступу в інститут і на теперішній час, написала в Центральну комісію: «Дуже прикро, що на стипендію зараховують колишніх гімназистів, які мають батьків, отримують від них допомогу та можуть прекрасно жити, не отримуючи стипендії, як, наприклад, тов. Марченко Е.Г. і Штикова А.М. [ініціали подані

²⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1075. — Арк. 196.

²⁸⁸ Герасименко О.О. Матеріальне становище студентства Донбасу в 20-ті роки ХХ ст. // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. — Кам'янець-Подільський, 2002. — С. 240.

російською мовою — *О.Р.*], члени союзу металістів. Прошу стипендіальну комісію Головнопрофосу звернути серйозну увагу на вищесказане та вжити відповідні заходи, оскільки такі явища абсолютно не допустимі»²⁸⁹. Аналогічні факти описані в листах студентів різних вишів України.

Особливе обурення у пролетарських студентів викликав той факт, що стипендії одержували молоді люди, які приховували своє соціальне походження, підкріпивши анкету необхідними документами. Часто на таких студентів приходили доноси з місцевих структур влади з вимогою позбавити їх стипендії, як, наприклад, Голова Диканського районного комітету незаможних селян у липні 1924 р. у листі до ректора Полтавського ІНО й осередку повідомляв, що «студент Костя Христанович Міхно одержує стипендію, як пролетарський елемент. Районний комнезам повідомляє, що Міхно є сином колишнього поміщика села Диканька, розстріляного червоними військами у 1919 р. За наявними відомостями, К. Міхно був у Денікінській армії, настроєний вороже до революції, внаслідок чого райкомнезам, захищаючи права бідноти, зі свого боку протестує проти надання йому зазначених пільг, на які він за законом не має права»²⁹⁰. У свою чергу, пролетарські студенти, яких позбавляли стипендії, не маючи засобів до існування, дуже часто видавали тих вихідців із «колишніх», хто, на їхню думку, не мав права на стипендію. Представники «колишніх» намагалися одержати стипендію, навіть якщо вони могли без неї обійтися, тому що вона зайвий раз підкреслювала пролетарську приналежність студента. Листи також указують на те, що у випадку висування на керівну партійну або профспілкову роботу, вихідці з «колишніх» «прагнули групувати навколо себе таких, як і самі, й виставляли їх у кандидати на стипендії, безкоштовні категорії або ж інші пільги»²⁹¹. Не дивно тому, що після розподілу стипендій студенти, які їх не отримали, влаштовували зібрання, обговорювали на них ситуацію й відряджали своїх представників для з'ясування справи в організації, які послали їх на навчання²⁹². А студенти деяких вишів навіть організовували страйки, як протест проти такого розподілу. Причому серед організаторів були й комсомольці²⁹³.

Державні стипендії встановлювалися залежно від «поясів дорожнечі». До першого належав Харків, до другого — Київ, Дніпропетровськ, Ста-

²⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 669. — Арк. 349.

²⁹⁰ Там само. — Оп. 5. — Спр. 604. — Арк. 82.

²⁹¹ Там само. — Оп. 4. — Спр. 714. — Арк. 190.

²⁹² Держархів Житомирської області. — Ф. Р-12. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 243.

²⁹³ Потрібна «Швидка допомога» // Студент революції. — 1930. — № 4. — С. 37. — Підпис: О. Мирошниченко.

ліно, Луганськ, Артемівськ, до третього — Одеса, до четвертого — Вінниця й Миколаїв, до п'ятого — всі інші окружні міста. У шостий пояс входила більшість вишів поза окружними центрами²⁹⁴. У межах кожного типу інституту розмір стипендії залежав не лише від поясів тарифів заробітної плати, а й від курсу навчання, трьох розрядів, в які зараховувалися студенти залежно від виробничого стажу й сімейного стану. 1923 р. сума державної стипендії складала: для I поясу — 18,5 руб., для II — 17,5 руб., III — 17 руб., IV — 16 руб., V — 15 руб.²⁹⁵.

Кількісні показники, на противагу якісним, дають непогану картину: і розмір стипендії, і число стипендіатів, і утримання на одного студента постійно зростали. У 1925–26 н.р. середній розмір стипендії складав 21 руб., у 1927–28 н.р. — 24,3 руб. Ними було забезпечено 42% усіх студентів. Педагогічні навчальні заклади були задоволені стипендіями лише на 32%, індустриально-технічні — на 25%, сільськогосподарські — на 20%, соціально-економічні й медичні — на 10%, художні — на 2%²⁹⁶. Витрати на утримання одного студента становили 598 руб. у 1928 р.²⁹⁷.

Самі цифри не можуть визначити ступінь потреб студентів, як і відсотку задоволення цих потреб. Звичайно, що ті студенти, які отримували державну стипендію, могли якоюсь мірою протриматися, хоч розмір стипендіальних виплат був недостатнім для задоволення мінімальних потреб. У 1926–27 н.р., коли норма державної стипендії була 23 руб., прожитковий мінімум студента рівнявся 30 руб. (з розрахунку: обід — 9 руб. на місяць, сніданок і вечеря — 10 руб., оплата проживання в гуртожитку — 50 коп., одяг — 5 руб., підручники й навчальні принадлежности — 1,5 руб., лазня — 30 коп., прання білизни — 70 коп., предмети особистої гігієни — 40 коп., газети й театри — 1 руб. 40 коп., перукарня — 50 коп., внески — 50 коп.)²⁹⁸. Зменшували номінальний розмір стипендії постійні відрахування на різноманітні позики, поширеною була практика поділу стипендії між двома потребуючими її, а також відрахування на користь забезпечення харчуванням тих, хто не отримував стипендії²⁹⁹. Така традиція зберігалася і в подальшому, тож грошей, які

²⁹⁴ Прилуцький В.І. Матеріально-побутові умови життя студентства Радянської України 1920-х рр. // УІЖ. — 2008. — № 3. — С. 89.

²⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 812. — Арк. 111–112.

²⁹⁶ Відчит Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До III Всеукраїнського з'їзду пролетарського студентства України. — С. 52.

²⁹⁷ Зроблено не досить, треба зробити більше // Студент революції. — 1933. — № 6. — С. 6–8.

²⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 959. — Арк. 24.

²⁹⁹ Держархів Житомирської області. — Ф. 344. — Оп. 1. — Спр. 107. — Арк. 18.

отримували на руки, залишалося після всіляких відрахувань майже вдвічі менше норми.

Іменні стипендії показували особливу турботу влади про молодь. Самі значні з них, у розмірі 120 крб., виділялися студентам за особливі революційні заслуги — імені Г. Петровського, Жовтневої революції, Радянської влади на Україні та Ф. Дзержинського³⁰⁰. Існували також стипендії імені 10-річчя Червоної армії, 10-річчя ЛКСМ, 8 березня, Н.К. Крупської тощо.

Студентам 1920–1930-х рр. доводилося обмежувати себе в необхідному, шукати додатковий заробіток, щоб якось зводити кінці з кінцями. Злидні стимулювали студентів на прояв власної ініціативи й заповзятливості. Академік Є. Патон згадував, що одні студенти Київського політехнічного інституту в 1920-і рр. підробляли на товарній станції, а інші «варили вночі якесь фантастичне мило, що зовні мало всі ознаки справжнього, але вперто не бажало милитися й тому важко знаходило попит. Треті робили на продаж запальнички й сандалії на дерев'яній підосшві. В цілому все це буйне, безжурне студентське плем'я жило несолодко, часто недоїдало, диміло самосадом і не губило бадьорості духу»³⁰¹. Матеріальна незабезпеченість студентства спонукала правління відкривати при вишах і гуртожитках економічні відділи (ЕКО) та каси взаємодопомоги, головними закладами яких були їдальні, магазини, кіоски, а також ними проводилися всілякі кредитні операції. Кредити студентам надавалися у вигляді грошових позичок, обідів і продуктів із магазинів ЕКО. Гроші на позички відраховувалися від прибутків їдалень і магазинів, наприклад, у ХТІ у 1925–26 рр. ця сума становила 50–60% від їх виручки³⁰².

Слід зазначити, що стипендіатам постійно працювати заборонялося. Якщо студент-стипендіат влаштуовувався на тимчасову роботу (до трьох місяців), як правило, стипендії він не втрачав. Якщо робота була постійною, але заробіток був нижчим за стипендію, то студенти не втрачали права на її одержання. В іншому випадку стипендію їм пропонувалося не нараховувати³⁰³.

Влаштуванням молоді на роботу спочатку займалися окремі студенти, їх величали «тато». Така особа замість лекцій ходила містом у пошуках необхідних вакансій, а потім записувала на них бажаючих. Згодом ці функції взяло на себе бюро пролетарського студентства, що організо-

³⁰⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 739. — Арк. 32.

³⁰¹ Патон Є.О. Спогади. — С. 63–64.

³⁰² Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1184. — Арк. 20.

³⁰³ Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 506. — Арк. 50.

увало бригади для розвантажування барж і вагонів з вугіллям, дровами, картоплею й іншими вантажами, від яких відмовлялися штатні вантажники³⁰⁴. О.Засенко пригадував: «Для заробітку нам будь-яка робота була бажаною. На товарній залізничній станції і в дніпровському порту ми розвантажували лісоматеріали, камінь, зерно, цеглу, вугілля. Інколи бралися і за посильну інтелектуальну роботу. Наприклад, за дорученням Київського кореспондентського пункту газети «Комуніст» обстежували різні установи, промислові підприємства, учбові заклади, громадські організації й торговельні об'єкти... виступали в київських кінотеатрах з короткими лібрето-коментарями перед початком демонстрування фільмів»³⁰⁵. Майбутній академік С. Корольов і пресу розносив у кіоски, і товарні вагони розвантажував на вокзалі, а одного разу навіть знявся в масовці фільму «Трипільська трагедія»³⁰⁶. Та найбільшою мрією студента, як згадував Ю. Кобилецький, «було потрапити нічним сторожем у який-небудь магазин. Дадуть тобі кожух, валянки (якщо холодно), закриють між двома дверима, запалять світло — і сиди. Ніч. На вулиці тиша. Можна готуватися до лекцій, а над ранок і поспати сидячи. А тим часом, як говорили, «солдат спить, а служба йде»»³⁰⁷. Студенти не зневажали ніякою роботою, щоб підробити до стипендії чи заробити на життя. Були серед них і «щасливчики», яким вдавалося влаштуватися на прибутковішу роботу, наприклад, лекторами з укрлікнепу чи штатними редакторами кінофабрики: «Почався для нас надзвичайно цікавий, напружений і до краю заповнений всілякими обов'язками час. О 7-й годині ми бігли на лекції в інститут. Після 12-ї години дня поспішали на кінофабрику. Десь о 8-й чи 9-й вечора поверталися в гуртожиток ... і до пізньої ночі готувалися до наступних занять, виконували редакторську роботу. І так день у день. Без вихідних. Молодечої енергії вистачало на все»³⁰⁸.

Студенткам пропонувалася легша робота, наприклад, реалізація газет на вулицях. Нерідко вони підробляли праями, про що скаржилася Н.К. Крупській мати студентки Одеського медінституту О.Чербуненко: «Я не можу їй допомогти і вона пере ночами студентам білизну для того, щоб прожити добу»³⁰⁹. А студентку Харківського медінституту В. Горохову направили на реалізацію невеликих гіпсових бюстів В. Леніна й

³⁰⁴ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. — Ф. 4. — Оп. 1. — П. 3.

³⁰⁵ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — К., 1983 — С. 129.

³⁰⁶ Згуровский М.З. Киевские политехники — пионеры авиации, космонавтики, ракетостроения. — К., 2011. — С. 210.

³⁰⁷ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 129.

³⁰⁸ Засенко О. Дорогі мої сучасники. — С. 129–130.

³⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10510. — Арк. 131.

К. Маркса, проте їй доводилося марно ходити темними вечорами далеко від місця проживання, «стукати в будинки і, як бідній родичці, боязко пропонувати свої зразки»³¹⁰. Слід зазначити, що студентками, на відміну від студентів, частіше опікувалася рідня. Та відсоток таких щасливчиків був зовсім низьким. Анкети Харківського КУБУЧу 1923 р. свідчать, що на кошти батьків жило лише близько 10% всіх студентів (у 1909 р., як зазначає І. Ординець, таких було 75%)³¹¹. А третина студентів (31,2%) навіть сама утримувала своїх рідних.

Роботу в ті часи знайти було не так і легко, особливо з 1927 р., коли студентів припинили реєструвати на біржі. Тож, якщо не було ні стипендії, ні роботи, ні допомоги від рідні, життя перетворювалося на суцільну муку, як, наприклад, у А. Максимова: «Жив увесь час тільки тим, що заробляв у вихідні на першій товарній станції залізничним вантажником. Це все те, що було засобом мого вбогого існування. У середньому карбованець на тиждень. Зрозуміти все це може лише той, хто коли-небудь жив на 10 копійок на добу. Із цих нещасних копійок потрібно ще урвати й на матеріали, які необхідні в інституті в майстернях (матеріали не відпускають нам нікому)»³¹². У моменти розпачу забувалися запевнення влади, що всі ці труднощі тимчасові, що потрібно терпіти, стійко переносити життєві незгоди. Багато документів донесли нам розповіді про неймовірні злидні, розтрату сил та енергії, які терпіли студенти в роки навчання. Суворі дійсності того часу неодноразово давала привід для незадоволення — розчарування впливали щодня не лише від нестерпних матеріальних умов, але й від ставлення до проблем студентів з боку представників влади. «Ще раз підкреслюю, — писав студент із Чернігова Ф. Якимець, що селянин, а особливо бідняк, не вчився за старий час й учитися йому не доведеться ... як був селянин бідняк, так і буде він так»³¹³. Розвинений комплекс ідеї відплати змушував знову й знову стукатися в усі інстанції в надії на розуміння, увагу і, врешті-решт, на вирішення проблеми. «Лише надзвичайні злидні, безвихідне тяжке становище, глибока віра у справедливе ставлення до мого становища примусило мене звернутися до Головнопрофосу»³¹⁴ — схожими словами починався не один лист до влади у зазначений період.

³¹⁰ Жизнь студентки Медицинского института г. Харькова в 1921–1925 годах Горюховой В.Н. // Музей історії Харківського медичного університету. — С. 10.

³¹¹ Ординець І. Побут та здоров'я студентства на Україні // Шлях освіти. — 1926. — № 2. — С. 129.

³¹² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10520. — Арк. 154.

³¹³ Там само. — Арк. 509.

³¹⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 1573. — Арк. 115.

Просили небагато — «матеріальної допомоги, що надає можливість студенту, який пише, існувати, продовжувати навчання, стипендію»³¹⁵.

Невлаштованість побуту штовхала молодь і на рішучі дії. «Коли дійшло до крайнього виснаження й наше терпіння вичерпалося, ми влаштували страйк, — згадував відомий український драматург О. Корнійчук свої робітфаківські роки в Київському ІНО. Прибула комісія міського комітету партії. Розглянувши висновки комісії, міськком визначив біржі податок і нам поліпшили харчування, дали чисту постільну білизну, зробили дезінфекцію, тому що наші ковдри ворушилися від паразитів...»³¹⁶. Ректор Харківського ІНО С. Стрільбицький, аналізуючи результати перепису студентства Харкова 1923 р. і катастрофічне становище молоді, також указує на те, що студенти змушені нагадати про себе, «днями розпочнеться спеціальний тиждень нагадування»³¹⁷.

Дехто від важкого життя навіть «брав перо і писав чортівщину», щоб згодом за неї поплатитися власною свободою: «Інколи траплялися хвилини відчаю, я чомусь не бачив у близькому майбутньому покращення політичного, побутового й економічного життя селян. Це підсилювалося тією обставиною, що я — людина енергійна, із деякими знаннями, з бажанням працювати, з бажанням допомогти моїй озлиднілій сім'ї — не міг не лише їй допомогти, але навпаки, був час, коли опинившись без копійки грошей в кишені, коли я цілодобово, як божевільний, бродив вулицями Харкова голодним і напівроздягненим»³¹⁸.

Зростання стипендії не вплинуло на покращення життя студентів, оскільки зростала вартість найнеобхідніших речей і продуктів, які, до того ж, неможливо було придбати. Та якою б мізерною не була стипендія, в більшості випадків для молоді вона була не підмогою, а основним засобом існування. Без неї студенти від «гарного» життя розбігалися з «храмів науки», не в силах перенести відчуття людського приниження перед численними матеріальними проблемами, коли доводилося думати про перевагу хліба над пізнанням наукових істин. «Серед незаможників, — говорилося у циркулярному листі до селянства Волині, — спостерігається великий потяг до просвіти, але завдяки матеріальній незабезпеченості багато залишають навчання, решта продовжує його з великим зусиллям»³¹⁹. Політком Харківського інституту сільського господарства і лісівництва відзначав, що матеріальна скрута «ледве не погубила розпочату

³¹⁵ Там само. — Оп. 6. — Спр. 10520. — Арк. 155.

³¹⁶ Корнійчук О. Автобіографія. — С. 11.

³¹⁷ Стрельбицкий С. Не помогать, а заботиться // Студент революции. — 1923. — № 9–10. — С. 9.

³¹⁸ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 5. — Спр. 884. — Арк. 13.

³¹⁹ Держархів Житомирської області. — Ф. Р-12. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 1.

справу»: сотня робітфаківців заявила, що через такий тяжкий стан вимушена буде покинути навчання³²⁰. Весною 1925 р. 25 членів партії ХТІ покинути інститут з тієї самої причини, що викликало неабияку тривогу бюро³²¹.

Черговим міфом більшовиків виявилось проголошення безкоштовності освіти. Деякий час виші перебували на державному бюджеті, але у 1921–22 рр., в ситуації постійної фінансової кризи, одним із виходів налагодити більш-менш нормальну роботу, було введення плати за навчання. З 2 березня 1922 р., відповідно до постанови РНК УСРР «Про запровадження платні за навчання у вузах УСРР», студенти зобов'язувалися вносити диференційовану оплату за навчання в золотих рублях. Залежно від платоспроможності студенти були поділені на три категорії. До першої належали ті, хто сам вступив до вишів, без командировок. Вони повністю оплачували своє навчання. Друга категорія платила за пільговими тарифами, а третя повністю звільнялася від оплати. У інструкції Управління профосвіти зазначалося, що від плати звільнялися непрацюючі пролетарські студенти й члени комнезамів. Якщо ж вони працювали, то платили тільки в тому випадку, коли їхня зарплата перевищувала 40 руб. На звільнення від плати за навчання могли розраховувати червоноармійці, особи командного складу Червоної армії й діти на їхньому утриманні, безробітні, які не мають ніяких джерел доходу, а також особи, які до вступу у виші працювали в педагогічних закладах і залишили їх для навчання³²².

Пільгову плату від 20 до 50% вносили також селяни та кустарі, які не користувалися найманою працею, в залежності від розміру єдиного сільськогосподарського податку, який вони виплачували.

1925–26 н.р. плата за навчання у соціально-економічних, медичних, музичних і художніх інститутах становила 120 руб. На рік, у індустріально-технічних — 100 руб., у сільськогосподарських — 80 руб., у педагогічних, ветеринарних і землевпорядних — 60 руб.³²³

Особи вільних професій (лікарі, що практикують, члени колегії захисників) та особи на їх утриманні, платили від 100 до 200% встановленої норми плати. А особи, що жили з нетрудових доходів — до 300%.

Небезпідставними були побоювання пролетарської громадськості, що «введення плати за навчання практично до кінця навчального року —

³²⁰ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 405. — Арк. 44.

³²¹ Там само. — Спр. 1184. — Арк. 20 зв.

³²² Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 506. — Арк. 7.

³²³ Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 506. — Арк. 7; Студент революції. — 1926. — № 5–6. — С. 47.

велика небезпека: в робітничо-селянській вищій школі може залишитися лише буржуазна і дрібнобуржуазна маса, яка може платити за навчання та обіди»³²⁴. Кількість безплатних вакансій строго регламентувалася, наприклад, в Одеському політехнічному інституті таких було лише 35%, сільськогосподарському — 40%, ІНО — 60%, медичному та народного господарства по 25%, хіміко-фармацевтичному — 15%, музичному — 20%³²⁵.

Право зараховувати до однієї із трьох категорій мали стипендіальні комісії, які на початку кожного триместру переглядали дані. Як зазначав Я. Ряппо, вони могли на свій розсуд знизити суму оплати або навпаки, «накласти плату на тих, хто не підлягає цьому, наприклад, на безробітних, утриманців учителів, професорів і, як загальне правило, плата встановлювалася в такому розмірі, що студенти не мали змоги її оплатити»³²⁶. Проф. М. Красовський писав у комітет сприяння вченим (1924 р.), що він розраховував на те, що його донька зможе безкоштовно навчатися в тому інституті, де він працював більше двадцяти років у самих несприятливих умовах. Але його клопотання перед комісією медичного інституту так і не було задоволене, незважаючи на те, що зарплата вченого складала 39 руб., плату встановили у розмірі 50%. «Мені важко кожного триместру сплачувати таку суму, бо, окрім дочки, на моєму утриманні перебувають ще чотири особи», скаржився професор³²⁷. Як і в більшості аналогічних клопотань, незважаючи на вірність доводів, результат був негативним, оскільки враховували матеріальний стан вишу та «наявність студентів, які були більш незабезпечені»³²⁸. Фактично найбільш соціально незахищеними в інститутах виявилися представники службовців та інтелігенції³²⁹. М. Грушевський у одному із листів до К. Студинського написав, що його племінника, С. Шамрая разом із іншими студентами Вищого ІНО, зобов'язали платити за навчання за «українські домагання»³³⁰. Щоб оплатити навчання, юнак навіть хотів продати американську посилку з продуктами: «Історія сумна, але і бадьора заразом. [...] Не знаю, що йому радити, бо він здоров'я не

³²⁴ Блок В. Красная стипендия // Известия. — Одесса, 1922. — 18 июня.

³²⁵ Держархів Одеської області. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 445. — Арк. 1.

³²⁶ Там само. — Спр. 506. — Арк. 25.

³²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 680. — Арк. 127.

³²⁸ Там само.

³²⁹ Хроника // Студент революции. — 1923. — № 5. — С. 102–104.

³³⁰ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1923 рр.). — Львів, Нью-Йорк, 1998. — С. 60.

сильного, йому б краще з'їсти ту посилку, [...] але він дуже хоче допровадити свою науку до ладу», писав історик³³¹.

Одночасно з цим плата не знімалася з забезпечених студентів, які повинні були і могли платити. Студент Харківського медичного інституту О. Давиденко під враженням роботи такої комісії написав (1924 р.): «Темний коридор, що освітлюється однією тьмяною електричною лампочкою, забитий студентами. Слів розібрати не можна — суцільний гул... Публіка, що сконцентрувалася біля входу в закриту аудиторію, найвищою мірою одноманітна й сіренька. Покірність, затурканість і заляканість поклали печатку на більшість осіб, що з нетерпінням і разом з тим зі страхом перед невідомістю очікують своєї черги. А там, у порожній аудиторії на 600 осіб сидять чотири студенти-комуністи й у повному розумінні слова вирішують долю студентства... Йде розгляд прохань про звільнення від плати за право навчання...»³³².

Керівництво Укрпрофосу постійно радило вишам дотримуватися інструкції, указувало, що правління зобов'язані перевіряти й затверджувати справи, не змушувати платити за навчання тих студентів, у яких ледве вистачає грошей на життя. Але постійне порушення цих інструкцій призводило до численних скарг на сваволю комісій і на пошуки справедливого рішення питання на верхах.

Таким чином, безоплатність освіти, анонсована більшовиками, розбилася об підводні рифи економіки. Плата за навчання у вишах стала життєвою нормою для значної частини студентів протягом досліджуваного періоду.

Злиденні умови життя багатьох студентів створили ґрунт, на якому могли вільно розвиватись різні захворювання — туберкульоз, малокрів'я, а 90% студентів страждали розладнанням нервової системи. У середині 1920-х рр. із 50320 студентів України хворими виявилось більше 60%, неврастеніків у важкій формі серед харківського студентства було 15,5%, малокровних — 43,6%, а повністю здорових — лише 8,3%. Серед студентів Луганська таких виявилось лише п'ять³³³. Завідуючий студентським диспансером доктор Є. Манбург говорив: «Голод, холод, бруд, недоїдання, недолік білизни й одягу, відірваність від сім'ї, неврастенія, що розвивається на ґрунті перевантаження заняттями, шумна, недисциплінована маса в гуртожитках, що збільшує неврастенію у частини, схильної до неї — це ті моменти, що сприяють розвитку туберкульозу в

³³¹ Там само.

³³² Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 594. — Арк. 90.

³³³ Ординець І. Побут та здоров'я студентства на Україні // Шлях освіти. — 1926. — № 2. — С. 129.

студентів, які прийшли у вузи з розладнаним здоров'ям, розгубленим на всіх фронтах, у революції, в голоді, в тій роботі, від якої їх відірвали та послали «гризти науку»³³⁴.

Під час прийомів у студентській поліклініці імені Л. Гіршмана лікарі звертали увагу, що серед значної кількості функціонально хворих студентів доволі часто зустрічалися особи з одноманітними скаргами³³⁵. Вони являли собою своєрідний симптомокомплекс, що виявлявся у сонливості, головних болях, неуважності, погіршенні пам'яті, безсонні, дратівливості тощо. Для в'яснення етіології зазначених симптомів, лікарі протягом року (з квітня 1925 р.) проводили системне дослідження 1200 студентів. У результаті виявилося, що 94,3% (1132 студента) мали функціональні зміни, а 5,6% (68 осіб) — органічні. В обох групах більше 30% студентів страждали на виснаження центральної нервової системи³³⁶. Уся ця молодь говорила про погане харчування, хронічне недоїдання, надзвичайно погані житлові умови, особливо у студентських гуртожитках. Слід зазначити, що поряд із поганим харчуванням у 46,8% осіб фіксувався поганий апетит, що звичайно буває у людей виснажених.

Немає нічого дивного в тому, що в скрутних матеріальних умовах і при поганому харчуванні здоров'я студентів погіршувалося, 1922 і 1923 рр. вони перенесли тяжку епідемію тифів, особливо висипного. Постійно фіксувалися відставання у вазі, сутулуватість, в багатьох діагностувалися викривлення хребта, плоска грудна клітка, в'яла мускулатура. Медогляди виявляли такі явища в значній частини студентів, особливо в інститутах системи НКО, Наркоммісевпрому та Наркомзему³³⁷. Навіть поверховий огляд студентів Дніпропетровського медичного інституту виявив «надзвичайно сумну картину»: наприклад, на V курсі серед чоловіків відносно здорових виявилося 25,75%, а хворих — 74,25%. Серед жінок — 35% здорових і 65% хворих³³⁸. Чим старший курс, тим більшою була кількість студентів з розхитаним здоров'ям.

Щороку зростала кількість хворих на відкриту форму сухот. У середині 1920-х рр. серед студентів Харкова таких було 24%, Одеси — 28%³³⁹.

³³⁴ Цит. за: *Коган В.Н.* Студенчество и его здоровье // Жизнь современного украинского студенчества. — Х., 1924. — С. 40.

³³⁵ *Губер-Гриц Д.С.* Об истощении центральной нервной системы среди учащихся // Врачебное дело. — 1926. — № 17–18. — С. 1419.

³³⁶ Там само. — С. 1421.

³³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1079. — Арк. 228.

³³⁸ *Літовченко Д.* За здорове студентство у ВИШах // Студент революції. — 1930. — № 10. — С. 44.

³³⁹ *Ординець І.* Побут та здоров'я студентства на Україні // Шлях освіти. — 1926. — № 2. — С. 128.

За даними Харківського студентського тубдиспансеру, 1929 р. з 460 таких хворих 165 осіб (36%) мали відкриту форму. Серед студентів Ніжинщини після медогляду 1929 р., було 75% хворих, серед них — 70% хворих на сухоти. У Лисичанському робітничому технікумі після медогляду з 110 осіб здоровим виявився лише один студент³⁴⁰. Хвороби, помножені на тісноту і бруд, створювали неможливі умови існування та роботи над покращенням якості життя. Також неодноразово фіксувалася відсутність чуйного, товариського ставлення до хворих.

Медобслуговування студентів також не витримувало ніякої критики. Так, все студентство Харкова обслуговувала одна поліклініка, де завжди вистроювалися такі черги, що потрібно було чекати декілька днів, щоб потрапити на прийом до лікаря. З 1924 р. було навіть відкрито вечірній прийом³⁴¹. Медпункти у «Гіганті» були перевантажені³⁴². Лікарі били на сполох, що ніхто не враховує як «розкрадається здоров'я студентів і як використовуються навіть ті наймінімальніші кошти, що їх дається на ремонтування здоров'я студентства»³⁴³.

Значна частина молоді стійко намагалася перенести всі тяготи студентського життя, незважаючи на черевики, що «просять каші», на те, що похід в їдальню вимагав великих підрахунків. Вражає той факт, що одержавши можливість навчатися, більшість непохитно намагалася закінчити виш, не дотримуючись порад тітки Феськи з п'єси І. Микитенка «Кадри», яка говорила студентові Хомі: «Якщо буде тобі, Хомо, погано, забирай сидора і поганяй додому»³⁴⁴. У багатьох спогадах згодом підкреслювалося: «Ми жили тяжко, але неповторно гарно»³⁴⁵. Звичайно, так не змогли сказати ті, хто був принесений на вівтар науки і політики в якості жертви — лише в столичному Харкові, де забезпечення медичною допомогою було краще в порівнянні з іншими містами України, за даними лише однієї студентської поліклініки, за рік помирало 17 студентів (за три роки — 51, з них 29 хворіли на сухоти)³⁴⁶. Відомий український літературознавець С. Крижанівський писав, що «маючи від «хорошей жизни»

³⁴⁰ Красов С. Бережіть здоров'я пролетарського студентства! // Студент революції. — 1930. — № 9. — С. 41.

³⁴¹ Коган В.М. Студенчество и его здоровье // Жизнь современного украинского студенчества. — С. 42.

³⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 46.

³⁴³ Красов С. Бережіть здоров'я пролетарського студентства! // Студент революції. — 1930. — № 9. — С. 42.

³⁴⁴ Микитенко І. Кадри. — С. 56.

³⁴⁵ Луконин М. Годы // Кульчицкий М. Вместо счастья. — Х., 1991. — С. 210.

³⁴⁶ Красов С. Бережіть здоров'я пролетарського студентства! // Студент революції. — 1930. — № 9. — С. 41.

лихе недокрів'я та ще з десяток хвороб, вирішив їхати додому вмирати. Цей «гарний намір» мало не виконав, але молодий організм узяв своє: після довгих місяців хвороби я одужав», після чого знову поїхав учитися³⁴⁷. Так само вчинив, тяжко захворівши, і В. Миколук³⁴⁸. Показник смертності студентів був досить високим, проте з кожним роком спадав. За даними студентської лікарні ім. П. Шатілова, у 1922 р. тут померло 5,7% хворих студентів, у 1923 — 1%, у 1924 — 0,9%³⁴⁹.

Факти численних смертей від нестачі і напівголодного життя, картини нелегкого життя молоді часто лягали в основу творів українських письменників того часу. Вони вражають своєю правдивістю, оскільки, як уже зазначалося, сюжети цих творів бралися з життя. У своїх спогадах Д. Гуменна написала, що за основу новелки «Сосна чекає чуда» їй послуговували реальні факти, серед яких і смерть студента Юхима від злиденного життя³⁵⁰. Це не врятувало авторку від звинувачень в «ідеологічній невитриманості» — як це, пролетарський студент і помирає від таких прозаїчних речей — хвороби чи нестерпних умов життя? Такі ж зауваження лунали і на адресу І. Микитенка за те, що у своїх «Кадрах» він написав про зовсім нетиповий випадок — смерть студента-шахтаря Тереня, хоч письменник і взяв цей епізод із життя — «написав був за матеріалами й спогадами про смерть Тереня Олійника, студента Одеського ІНО»³⁵¹.

Таким чином, життя переважної більшості студентів не було легким і безтурботним, оскільки державне забезпечення протягом досліджуваного періоду залишалося надзвичайно мізерним. Та й передбачалося воно лише для «своїх». Відсутність сприятливих умов для життя негативно відбивалася на рівні та якості засвоєння навчального матеріалу, на інтелектуальному, культурному і духовному рівні майбутніх фахівців. З іншого боку, вражає той факт, що злиденна повсякденність не стала суттєвою перешкодою на шляху отримання освіти для багатьох молодих людей, які самостійно турбувалися про хліб насущний, гартувалися у злиднях, були витривалими і стійко перенесли всілякі незгоди на своєму шляху, забезпечивши тим самим реалізацію мінімальними економічними розрахунками грандіозного плану більшовиків з реорганізації й «завоювання» вищої школи.

³⁴⁷ Крижанівський С. Спогад і сповідь з ХХ століття. — С. 23–24.

³⁴⁸ Дузь І. У вірі та надії // Дузь І. Переможці забуття. — Одеса, 1992. — С. 80–81.

³⁴⁹ Коган В.М. Студенчество и его здоровье // Жизнь современного украинского студента. — С. 43.

³⁵⁰ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Испит пам'яті. — Кн. 1. — С. 149.

³⁵¹ Микитенко І. Кадри. — С. 5.

Характерною особливістю 1920-х рр. було розселення студентів різних вишів у Будинках пролетарського студентства (БПС), які знаходилися під опікою комітетів покращення побуту учнів. Іншим типом студентського гуртожитку став інтернат при навчальному закладі. У першій половині 1920-х рр. лише 25% молоді були забезпечені таким житлом (14,4 тис. осіб)³⁵². Численні документи правдиво змальовують картину життя в гуртожитках, підкреслюючи велику скупченість студентів, потребу в ліжках, столах, стільцях: «У кімнатах мешкає по 35–40 осіб, на одну особу приходить 0,8 кв. сажнів. Кімнати сирі [...] Із постелі видані тільки матраци. Вішалки немає, ліжок одинадцять на 35 осіб, п'ять столів. На одну табуретку — три-чотири претенденти. Лише в деяких кімнатах є електричне освітлення, а в більшості — гасові лампи. [...] Через відсутність перил загинув студент, після чого їх виклали дошками і прикрутили дротом, що також не може підстрахувати від нещастя, оскільки не скрізь у коридорах є світло»³⁵³. Наведений опис був типовим для всієї України протягом тривалого часу. За даними Д. Ласса, 61,7% одеських студентів жили в гуртожитках, практично не пристосованих для життя³⁵⁴. Більшість із них (10 із 14) були дрібними, розкиданими містом, тому використовувати їх під гуртожитки було недоцільно. У Києві з п'яти інтернатів 1927–28 н.р. три являли собою напівтемні приміщення, що раніше використовувалися під виробничі підприємства, один був намічений до зносу, а ще один слугував колись казармою³⁵⁵. Крім того, незадовільним було устаткування. Не вистачало столів, стільців і навіть ліжок. Тож студентам часто доводилося спати вдвох на одному ліжку. Відпочити в таких умовах було майже неможливо. М. Афанасьєв у своєму щоденнику записав (15.11.1929 р.): «Ніч пройшла неспокійно, тому що на одному ліжку довелося спати вдвох. Я майже не спав, всю ніч крутився й поглядав у вікно, скоріше б настав світанок»³⁵⁶. Тривалий час у гуртожитках не вистачало матраців, про постільну білизну взагалі говорити не доводиться.

Значна кількість студентів, особливо у вишах великих міст, були іногородніми. За даними Д. Ласса, лише близько 19% студентів знаходили собі притулок у родичів³⁵⁷. Тому навіть описані незадовільні умови гуртожитку для молоді були потрібні, бо в противному разі доводилося знімати кутки чи кімнати на околицях міста чи у приміських селах.

³⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2704. — Арк. 115–117.

³⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 738. — Арк. 13.

³⁵⁴ Ласс Д.И. Современное студенчество. — С. 32–34.

³⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 739. — Арк. 67.

³⁵⁶ Держархів Харківської області. — Ф. Р-6452. — Оп. 6. — Спр. 583. — Арк. 168.

³⁵⁷ Ласс Д.И. Современное студенчество. — М., Ленинград, 1928. — С. 32–34.

Анкета Харківського КУБУЧу засвідчила, що таких було 46,6%³⁵⁸. Інші поселялися групами в тісних приміщеннях, умови життя в яких були далеко не кращими, якщо не навпаки. В. Горохова писала: «Наша Гайворонська компанія зняла кімнату на Мироносицькій вулиці на другому поверсі. Близько від обох інститутів. Жили в ній з нашої компанії сім осіб. Три дівичі і чотири хлопці. Два наших двоюрідних брати та два товариші, які вступили до Ветеринарного інституту. Спали всі підряд на підлозі...»³⁵⁹. Описаний випадок був не найгіршим варіантом, оскільки 38,7% студентів, (за даними вищезгаданої анкети) могли дозволити собі знімали кімнати лише у вологих підвалах і напівпідвалах. Саме в таких умовах жила студентка з оповідання Д. Гуменної «Сосна чекає чуда», її кімната була вогка, «стіни поцвіли, бо то ж підвал»³⁶⁰. Ю. Кобилицький так описує своє квартирування в одному з таких підвалів: «Пригадую, як після робітфаку, ми — четверо земляків-звенигородчан оселилися у великій підвальній кімнаті по вулиці Володимирській, 81. Це була колишня красильня, стіни якої пропахли різними фарбами і виблискували райдугною найрізноманітніших кольорів. Опалення в ній від «буржуйки». Дрова для цієї «буржуйки» ми здобували, розламуючи старі дощані паркани, різні прибудови, навіть забуті вбиральні. Від розжареної «буржуйки» стіни потіли — з них та зі стелі капала вода. Ми скоренько вкладалися в свої постелі; а бувало, ранком дехто з нас не міг одразу піднятися, примерзаючи буйною чуприною до стіни»³⁶¹.

За даними соціологічних досліджень, проведених в роки непу, близько 39% студентів проживали в сирих і холодних приміщеннях, 68% не мали нормальної житлової площі³⁶². Вони скаржилися на відсутність світла, вікон, холод у кімнатах. Більше 40% опитаних студентів розміщалися на міських околицях або за межами міст. А 16 студентів Харківського інституту народного господарства, які вступили сюди 1927 р., змушені були оселитися в підвалі інституту, де їм доводилося спати в коридорі на підлозі, чекаючи місця в гуртожитку³⁶³. У політдоповіді секретаря Основ'янсько-Холодногірського райпарткому за серпень 1923 р.

³⁵⁸ Ординець І. Побут та здоров'я студентства на Україні // Шлях освіти. — 1926. — № 2. — С. 129.

³⁵⁹ Жизнь студентки Медицинского института г. Харькова в 1921–1925 годах Гороховой В.Н. — С. 3.

³⁶⁰ Гуменна Д. Сосна чекає чуда // Гуменна Д. Чотири сонця. — Нью-Йорк, 1969. — С. 9.

³⁶¹ Кобилицький Ю. Даль махне крилом. — С. 128.

³⁶² Коган В.М. Студенчество и его здоровье // Жизнь современного украинского студенчества. — С. 41.

³⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 962. — Арк. 56.

зазначалося, що студентство інститутів незадоволене вирішенням житлового питання, особливо це явище характерне для тих, хто повертається з канікул і виявляє, що ночувати немає де³⁶⁴.

Фіксувалися випадки, коли студенти взагалі не мали навіть поганого житла — вимушені були жити на вокзалах, у парках, на горищах і в підвалах будинків, а дехто навіть жив просто неба в якихось ящиках³⁶⁵. Студенти нових наборів, намагаючись одержати місце у гуртожитку, часто скаржилися на байдужість, «черствість, нерозуміння, мовчазне посмикування плечима, а іноді й єхидні зневажливі посмішки»³⁶⁶ з боку всіляких комісій і навіть членів правлінь навчальних закладів. Коли декілька студенток Харківського ІНО, що мали потребу в гуртожитку, звернулися до проректора з господарської роботи за допомогою, у відповідь почули: «Збирайте свої речі та йдіть на вокзал»³⁶⁷. А студент Харківського геологічного й землевпорядного інституту В.Шумилів скаржився, що «ректор порадив мені зняти квартиру, коли в мене сьогодні нема чого їсти. Це не той широкий доступ до освіти для робітників і селян, про який говорить радянська влада»³⁶⁸.

Рік у рік у інформаційних повідомленнях про становище пролетарського студентства писалося про надзвичайно тяжкі умови життя: «Особливо тяжкі умови в Харкові й Києві, де дотепер не відведені нові площі для нового прийому й повторюється історія минулого року, коли пролетарські студенти залишилися без житла й змушені були тулитися в аудиторіях, коридорах, на вокзалі й навіть у садах»³⁶⁹. Аналогічна інформація подавалася в численних дописах у періодиці, але проблема до кінця десятиліття так і не була вирішена.

1926–27 н.р. у Києві гуртожитками були забезпечені лише 24% студентів, а в цілому в Україні — 33%³⁷⁰, у наступному році — 42% (25613 студентів із загальної кількості 63802)³⁷¹. Щоб якось вирішити проблему житла, під гуртожитки передавалися різні непристосовані для цієї мети приміщення — казарми, клуби, більярдні, пивні. Нові функції, що не входили в плани ідеологів і діячів мистецтва на момент спорудження, одержали також багато культових споруд. Партійно-радянське керівництво послідовно реалізовувало політику, спрямовану на їх руйна-

³⁶⁴ Держархів Харківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 888. — Арк. 16.

³⁶⁵ Харьковский ИНО // Студент революции. — 1923. — № 2–3. — С. 115.

³⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10520. — Арк. 154.

³⁶⁷ Н.І. Чому тане новий набір? // Студент революції. — 1930. — № 5. — С. 15.

³⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 962. — Арк. 78.

³⁶⁹ Там само. — Оп. 5. — Спр. 1150. — Арк. 35.

³⁷⁰ Там само. — Спр. 966. — Арк. 63.

³⁷¹ Там само. — Оп. 7. — Спр. 959. — Арк. 30.

цію. Використання культових об'єктів не за призначенням порушувало ритмологію соціуму, а відтак сприяло зміні світоглядних орієнтирів, стереотипів поведінки, культури, побуту, духовного світу молоді³⁷². Студентськими гуртожитками стали Лаврський музей і знаменитий Михайлівський собор у центрі Києва. На керамічних плитах церкви й на хорах були розставлені сотні ліжок. Божественна акустика, розрахована на звучання церковних служб, підсилювала й без того страшний шум. Сучасники порівнювали цей гуртожиток з Галицькою товкучкою [один з базарів Києва — *авт.*] 1920-х років! Були й щасливчики, які «жили в монастирських келіях, спали іноді вдвох на ліжках, але в тиші: стіни товсті, з кімнати в кімнату звуки не пробивалися»³⁷³. Всі корпуси Михайлівського собору були пристосовані до потреб студентів. «Від ікон й іконостасу залишилися тільки сліди, а замість них на стінах були намальовані ультрамарином величезні червоноармійці в гострих будівнях. Картину руйнування розкішної колись церкви, що сяяла золотом ікон у мерехтінні свічок, доповнювали діри там, де вирвано вже дерев'яне різьблення. Немов вибиті зуби ... Словом тут усе ще віяло грозою революції»³⁷⁴. Студенти прекрасно почувалися і в архієрейському корпусі, де навіть могли варити куліш на «буржуйці». Для підтримки вогню використовувалися прекрасні зразки різьблення на дереві, які виламувалися зі стін і стелі Церкви. А колишній монастирський готель, що належав КУБУЧу, за спогадами, здавався раєм у порівнянні з Церквою³⁷⁵.

У Харкові студентськими гуртожитками стали шкільна церква на Артема, університетська церква (1928), Каплунівська церква. Жити тут було дещо краще, ніж у бараках, але не набагато — збереглося багато описів цього життя. В університетській церкві великий колонний зал було розділено фанерою на дві частини — чоловічу й жіночу. «Ліжка стоять тісно, майже без проходу. З одного боку на всю довжину фанерної стінки стоять високі столи — колишні верстати. З іншого — ні столів, ні стільців, високі вікна без підвіконників. Є всього сім табуреток. Кошики з речами й провізія лежать на столах і ліжках. Брудна білизна лежить або в кошиках, або під матрацами на ліжках. На стінах і на вікнах пил і павутина. До моменту заселення, тобто до початку жовтня, було приготовлено кілька ліжок, інші спали на підлозі або на столах. Вікна до 19 листопада були частково вибиті, забиті фанерою в день обстеження.

³⁷² Киридон А. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 22. — К., 2013. — С. 99.

³⁷³ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 127.

³⁷⁴ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 175–178.

³⁷⁵ Там само.

Топити регулярно почали тиждень тому. Майже всі перехворіли на застуди. На 27 жінок є одна миска для миття голови, загальні умивальники біля входних дверей. Через те, що вхід загальний, двері з чоловічої половини в жіночу не закриваються за відсутністю гачка, а фанера досягає людського росту, немає можливості умитися або помити голову. З боку чоловічого відділення постійний шум, підглядання через перегородку й таке інше»³⁷⁶.

З року в рік констатувалося, що «можливості розміщення залишилися минулорічними, як і площа для навчальних занять. Наявні приміщення не відремонтовані й знаходяться в антисанітарному стані»³⁷⁷. Невпорядкованість гуртожитків, бруд і розруха в кімнатах породжували відповідну поведінку студентів, які жили в них. Паління в переповнених кімнатах і плювання на підлогу стало звичним явищем побуту. Всілякі обстеження студентських гуртожитків постійно виявляли низку «ненормальних явищ у стані самих гуртожитків й в умовах проживання в них, причому ці явища викликалися не скільки обмеженою матеріальною базою гуртожитків, скільки недбалістю і некультурним ставленням самих мешканців. У коридорах і кімнатах спів, шум, що заважає роботі й відпочинку самих студентів. У кімнатах бруд: у кутках сміття, стіни покриті написами, не провітрюється, у них перуть і сушать білизну»³⁷⁸. Фіксувалося недбале ставлення до державного майна, пошкодження меблів й електропроводки, неощадлива витрата води й електрики.

Спроби вплинути на поведінку студентів вживалися адміністрацією, в гуртожитках вивішувалися правила внутрішнього розпорядку, де говорилося, наприклад, що «викидати сміття й виливати помії за вікно забороняється». Категорично заборонялося «курити цигарки в кімнатах [...], плювати на підлогу в коридорах, кімнатах і сходах [...], тримати під ліжком сміття й непотрібні речі й розгортати брудну білизну [...], залишати стіл для занять неприбраним після їжі й залишати продукти розкиданими й не накритими, чистити взуття й витрушувати одяг у кімнаті»³⁷⁹. Але, незважаючи на попередження й правила, раз по раз виникали всілякі конфліктні ситуації, коли облиті помями безтурботні перехожі скаржилися на студентів. А в Ніжинському ІНО, наприклад, за порушення санітарних умов у гуртожитку, над студентом робітфаку М. Рогінським «влаштували товариський суд — набробивши тим самим

³⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 738. — Арк. 15.

³⁷⁷ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 96.

³⁷⁸ Держархів Житомирської області. — Ф. 412. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 8.

³⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 742. — Арк. 39; Держархів Житомирської області. — Ф. 412. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 11.

великого шуму й ухвалили «виключити з інтернату й сільгоспколективу й клопотатися перед адміністрацією про виключення з інституту», що адміністрація зробила із задоволенням». Але все-таки цей випадок був нетиповим. Швидше за все, галас здійняли з метою залякати студента, що був робкором й «більше двох років викривав у газеті дефекти госпорганів і терпів багато гонінь». До того ж у самому гуртожитку «нічого ще не приведено в порядок, нема води й умивальників і доводиться з третього поверху ходити до колодязя (сажнів 50 від будинку) умиватися»³⁸⁰.

Преса також неодноразово повідомляла про антисанітарію, шкодуючи, що теоретичні знання основ гігієни й санітарії в «особистому житті студента знаходять дуже незначне застосування»³⁸¹. Наприкінці 1920-х рр. у гуртожитках стало модним проводити конкурси на кращі й гірші кімнати, але комісіям в основному довелося бачити більше поганих. Зазначалося, що, як і раніше, «у кімнатах панує брудний мат, чиститься взуття, плюють на підлогу. І найстрашніше, що це не випадковість, що це вже звичка»³⁸². Під час обстеження кімнат Артемівського БПС, деякі справляли враження «що тут відбувся погром чи пожежа. Підлога брудна, неметена. На столі ворохи скибок і недоїдків хліба, пляшки з під кефіру, ворохи паперу... Лунає безперестанний мат...»³⁸³. У такому хаосі деякі студенти навіть не помітили комісію — грали у карти.

Наказами по інститутах від студентів вимагали дотримуватися чистоти в кімнатах, аж до застосування адміністративних заходів³⁸⁴. В одному із них ми читаємо: «В кімнатах студенти повинні додержуватися чистоти: не спати на ліжках в черевиках, мити підлогу»³⁸⁵. Комендантів зобов'язували повідомляти дирекцію про студентів, які порушують дисципліну.

Нерідко гуртожитки знаходилися дуже далеко від навчального закладу, а то й за містом, й у цілому проблеми не вирішували. Всі вони були переповнені, середня норма на одного студента становила 4,5 кв. м (Харків, Одеса), 4,1 кв. м (Київ), 4,2 кв. м (Дніпропетровськ). У той же час у них проживала значна частина сторонніх осіб.

³⁸⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 4. — Спр. 705. — Арк. 306.

³⁸¹ Про порядки в наших студентських гуртожитках // Студент революції. — 1927. — № 4. — С. 68.

³⁸² Іль. Попередні підсумки конкурсу // К.П.І.: газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. — 1929. — 1 травня.

³⁸³ З життя Артемівського БПСу // Студент революції. — 1929. — № 4. — С. 49. — Підпис: А.І.

³⁸⁴ Держархів Харківської області. — Ф. Р-5645. — Оп. 3. — Спр. 13. — Арк. 78.

³⁸⁵ Там само. — Спр. 7. — Арк. 69.

Як говорилося вище, багато пролетарських студентів і робітфаківців не мали й таких умов життя. Тим, кому доводилося жити десь за містом у неопалюваних руїнах, найбільш необладнаний гуртожиток здавався «тихим куточком». Але й вони зауважували: «Хоча потрібно зізнатися: 80–90 осіб у одній купі, цілковита антисанітарія, яка може бути лише у студентів кількістю 90 осіб у кімнаті, при такому скупченні, звичайно, навчатися не розраховуй, та ще людині з розхитаними нервами, але це нікого не стосується»³⁸⁶.

Таким чином, більшість студентів у роки навчання зіткнулася зі справжньою житловою кризою та побутовою невлаштованістю. Навіть та частина молоді, яка виростала в злиднях, почувалася дискомфортно в таких умовах, що викликало численні справедливі скарги в органи влади й управління, в редакції газет і журналів з вимогами покращити умови життя. Інколи вдавалися й до радикальніших заходів, спонукаючи тим самим владу здійснювати хоч мінімальні, але результативні кроки назустріч. Це свідчило про те, що молодь, яка прагнула жити в світлому майбутньому, не збиралася миритися з побутовим безладдям, вимагала поваги до себе з боку керівництва навчальних закладів і влади. Все ж протягом непу проблема забезпечення студентів гуртожитками і нормалізація умов проживання в них так і не була вирішена.

Складною проблемою для переважної більшості студентів залишалося харчування. Навіть пайки, які виділялися в першу чергу для робітфаківців і стипендіатів, суттєво не могли вплинути на покращення ситуації. Відповідно до постанови ВУЦВК від 1 лютого 1922 р., робітфаківці повинні були забезпечуватися за нормами курсантів воєнно-навчальних закладів³⁸⁷ і одержувати 60 фунтів борошна (1 фунт — 409,5 гр.), 7,5 фунтів крупи, 10 фунтів м'яса, 2,5 фунтів жирів й 30 фунтів картоплі на місяць³⁸⁸. У дійсності ж молодь ледве зводила кінці з кінцями, оскільки пайок був недостатнім, та й видавався досить нерегулярно. Нарком освіти УРСР Г. Гринько в червні 1922 р. сповіщав ЦК КП(б)У про те, що Наркомат продовольства не виконує встановлених норм поставок продуктів для студентів³⁸⁹. Робітфаківець К. Редько 22 листопада 1921 р. записав у щоденнику: «Щодня витрачаю більше сил, ніж маю можливість відновити їх їжею. Ранком — сухий хліб — якщо є, відсутність чаю. За весь день з'їдаю шматок хліба, що зберігається й подорожує зі мною в кишені. Увечері також сухий хліб, тому що води з-під крана некип'яченої й

³⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10520. — Арк. 155.

³⁸⁷ Культурне будівництво в Українській РСР. — Т. 1. — К., 1960. — С. 137–138.

³⁸⁸ Прилуцький В. Повсякденне життя студентів. — С. 81.

³⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1467. — Арк. 75.

сильно холодної не вживаю через побоювання занедужати ангіною»³⁹⁰. Робітфаківці Вищого ІНО в лютому 1923 р. з обуренням писали в Головпрофос: «Наркомпродівський пайок» (1,5 фунта хліба на день й 1,5 фунта м'яса на місяць) ні в якому випадку не може вважатися продовольчим мінімумом. Протягом двох тижнів слухачі не мають гарячої їжі. Обід у загальностудентській їдальні до сьогодні так і не вдалося одержати. Стипендії НКО у розмірі 52 млн. руб. (на січень її одержували тільки 73 особи з 97) у жодному разі не можуть вирішити питання харчування, оскільки їх ледь вистачає на повсякденні насушні потреби (тютюн, мило, ремонт взуття)³⁹¹. А студентам Житомирського робітфаку прийому 1924 р. довелося й «останні сорочки продати на харчі», та куди б вони не зверталися, чули у відповідь: «Ти знав куди їхав, потрібно було набрать харчів, а в нас теж немає коштів, щоб вас годувать»³⁹². Нерадісну картину свого навчання змальовував і студент Кам'янець-Подільського робітфаку Т. Масенко: «Два роки ми жили в робітфаку напівголодним життям, одержували по фунту хліба на добу, з'їдали його за сніданком, потім учили логарифми та мріяли про хліб. Хронічне недоїдання протягом тижнів і місяців здавалося важчим, аніж справжній голод. Було великою розкішшю, коли ми, зібравши свої копійки, купували у приватній крамниці Менделя солодкі кукурудзяні коржі. То був омріяний додаток до малої пайки ...»³⁹³.

Студентам основних факультетів жити доводилося ще скрутніше, оскільки їхній продовольчий пайок був ще меншим. У Харківському медичному інституті, наприклад, на пайок 1921 р. отримували «жахливий хліб та іржаві оселедці»³⁹⁴, пайка студентів ВІНО, за свідченням відомого українського письменника Б. Антоненка-Давидовича, складалася із пшона, солі та лаврового листа³⁹⁵. Ці продукти без особливих турбот можна було розмістити в кишенях, що й зробив відомий згодом український новеліст Г. Косинка: «Підставив одну кишеню своєї старої сірячини під сіль, іншу під лавровий лист, а на пшоно підігнув широку полу... Весело посміхнувся він [...] і швидко пішов кудись варити пісний куліш»³⁹⁶. Поповнювали свій раціон студенти насінням, тому підлога в аудиторіях і

³⁹⁰ ЦДАМЛМ. — Ф. 333. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 126.

³⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 1904. — Арк. 14.

³⁹² Держархів Житомирської області. — Ф. Р-12. — Оп. 1. — Спр. 66. — Арк. 126.

³⁹³ Масенко Т. Роман пам'яті. — С. 172.

³⁹⁴ Жизнь студентки Медицинского института г. Харькова в 1921–1925 годах Горюховой В.Н. — С. 3.

³⁹⁵ Антоненко-Давидович Б. Майстер карбованого слова // Косинка Г.М. Гармонія. — С. 461.

³⁹⁶ Там само. — С. 462.

коридорах була засипана товстим шаром лушпиння, що спонукало, наприклад, правління ХМІ видати восени 1922 р. наказ про заборону гризти насіння у стінах вишу³⁹⁷. Багато не мали й таких мізерних харчів. Студент Київського художнього інституту, колишній командир Червоної армії А. Максимов розповідав про своє життя (1928): «Ось уже більш, ніж півроку безперервно харчуюсь винятково тим, що пропарюю лише шлунок окропом день за днем, я не смів навіть думати про якийсь обід — гарячу їжу, хоча б якісь помії, навіть раз у місяць...»³⁹⁸... Не випадково незабезпечена молодь дивувалася, чому іншим «дана можливість жити, їм стипендія, та побічних стільки ж, або вдвічі більше до того», звідки одні студенти «беруть до чаю тістечка» й «куди йдуть гроші, які Харків виділяє для незабезпеченого студентства»³⁹⁹? Виявляти достатки було небезпечно, на тлі суцільних злиднів це відразу ж кидалося у вічі, запам'ятовувалося на довгі роки. М. Галич писала: «Цікаво, що таких студентів, як староста нашого курсу, що мішками привозили з дому борошно, крупи, сало, у списках виключених не значилося. Щоправда, вони і в дискусії не встрявали — їх не обходило, хто про що і як говорив. Їм аби швидше здобути собі диплом»⁴⁰⁰. Якщо поступав донос, можна було легко розпрощатися зі студентським квитком. У Київському ІНО, наприклад, на засіданні управи (правління), 11 лютого 1929 р. розглядалася справа студентки II курсу М. Плосконіс, яка вступила до інституту як сільська вчителька, але дозволила собі продавати масло, що його привозила від батьків⁴⁰¹.

Суттєвою підмогою до середини 1920-х рр. для деяких студентів була гуманітарна допомога різних іноземних місій. 1922 р. першою направила свої сили на порятунок науки Європейська студентська допомога, як організація допомоги голодуючим студентам і професорам при АРА (припинила свою діяльність навесні 1925 р.)⁴⁰². Представляли її в Україні Е. Кольтон і Д. Грант. Так, узимку 1922–23 р. щоденними обідами цієї організації користувалися 31 000 студентів. У Києві за 27 місяців було видано 1284419 обідів⁴⁰³. У середньому щоденні обіди одержували 1916 студентів. Середня вартість обіду рівнялася 1.08\$. В Одесі, наприклад,

³⁹⁷ Жизнь студентки Медицинского института г. Харькова в 1921–1925 годах Гороховой В.Н. — С. 6.

³⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 10520. — Арк. 154.

³⁹⁹ Там само. — Арк. 509.

⁴⁰⁰ Галич М. Справжній талант // Косинка Г.М. Гармонія. — С. 493.

⁴⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 4623. — Арк. 21.

⁴⁰² Советская власть и американская помощь // Студенческие годы. — 1925. — № 4. — С. 29.

⁴⁰³ Там само. — С. 30.

була організована їдальня при Будинку вчених. За обіди знімалася мінімальна щомісячна плата — 5–6 руб., але коли ціна виросла до 9 руб., кількість відвідувачів зменшилась. Обід у такій їдальні, як правило, складався із рисової або маїсової каші, чашки чаю чи какао та 50 золотників білого хліба. У святкові та вихідні дні студенти одержували таку ж кількість здобного хліба та три чашки какао⁴⁰⁴. Як би довго не доводилося чекати на такий обід (іноді до трьох годин стояли в черзі), пригадувала Д. Гуменна, але з їдальні АРА завжди «вийдеш із червоним лицем і тупою ситістю від американського какао. [...] таке раптове наповнення шлунку ситим обідом дійсно накладало на думку якість запаморочення, що проходило, поки дійдеш з їдальні до бібліотеки»⁴⁰⁵.

Багато і часто писалося про нужденне становище пролетарського студентства в періодиці: «Фактів не треба багато, вони жахливі. Молодь у найбільш щасливій, 1/5 своєї частини одержує біля чверті визначеного прожиткового мінімуму. Інші не одержують нічого... Як торішнє, так і нове студентство поповнює кадри хворих, виснажених, з розхитаними нервами, почастишали самогубства»⁴⁰⁶. Г. Косинка, наприклад, скаржився академікові А. Кримському: «Нужденний пайок, бурда в їдальні, матеріальні труднощі набридли, заїдають...»⁴⁰⁷. Та коли Агатангел Юхимович його запитав: «А коли Ви, юначе, їли борщ?» і у відповідь почув: «Учора», то прочитав йому із С. Руданського:

А у хаті на постелі
У сурдуті і плащу
Сидить студент медицини
Другий місяць без борщу.

«Ми покотилися зо сміху... Агатангел Юхимович, який любив пожартувати, тут же докинув: «Словами того ж Руданського скажу вам: А ти, дубе, кріпись, та рости, та рости...»⁴⁰⁸. Викладачі в умовах тяжкої матеріальної скрути підтримували своїх студентів, що додавало останнім сили, впевненості у собі, дозволяло мужньо переносити нестатки. Жарти і сміх ставали воістину чарівним зіллям проти сірої, голодної буденності. Хтось пропонував харчуватися однією морквою — дешево, корисно і поживно⁴⁰⁹. Інші вираховували, якою кількістю гарячої води можна

⁴⁰⁴ В медінституті // *Известия (Одесса)*. — 1922. — 15 июня.

⁴⁰⁵ *Гуменна Д.* Дар Евдотії. Іспит пам'яті. — Кн. 1. — С. 179.

⁴⁰⁶ *Залкинд А.Б.* О голодающем и мерзнущем пролетарском студенчестве // *Студент*. — М., 1924. — Март. — С. 4.

⁴⁰⁷ *Мороз-Стрілець Т.* Університет на дому // *Наша док степу*. Спогади про В. Підмогильного. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 52.

⁴⁰⁸ *Мороз-Стрілець Т.* Університет на дому. — С. 52.

⁴⁰⁹ *Рачинський М.* Тяжкий етап // *Студент революції*. — 1927. — № 7. — С. 82.

замінити харчування протягом однієї доби — її потрібно було близько сорока відер при температурі 100 градусів⁴¹⁰! Ось чому, жартували студенти, так легко їм даються деякі предмети, наприклад, фізіологія: «опустиш у шлунок сухар і прислуховуєшся, як слина та шлунковий сік виділяються. Або підійдеш на Сумській [центральна вулиця м. Харкова — О.Р.] до вітрини і любиєшся шинкою чи баликом... Вся, брат, тобі внутрішня секреція ходуном ходить... Так і визнаєш, як із залози слина витікає, як там в кишках всілякі пейсрові бляшки перевертаються...»⁴¹¹. Якщо врахувати, що ці жарти були досить спрощені, сковані цензурою, оскільки осмислювати з усмішкою ситуацію соціалістичного будівництва вважалося контрреволюцією, то можна уявити всю трагічність ситуації, ті тяжкі умови, в яких доводилося молоді готуватися до своєї майбутньої професії.

Яскраву картину харчування студентів змальовують обстеження їхнього життя, що проводилися у Харкові, Одесі та інших містах. Із них випливає, що значна частина молоді була приречена на напівголодне існування. У листопаді 1923 р., наприклад, зазначалося: «проведене дослідження життя студентства дало приголомшливі цифри. 12% студентів харчується один раз у день, що складається з тарілки супу, $\frac{3}{4}$ фунту чорного хліба і чашки чаю, 32% їдять два рази в день і тільки решта харчується відносно стерпно»⁴¹². Під час студентського перепису в Харкові на запитання «Чи буваєте ви голодні» — 64% студентів відповіли, що вони ведуть голодне або напівголодне існування. Про таких студентів писали в тогочасній періодиці: «Живуть вони в своїх ДПСах, світять попросиджуваними «святими місцями» і їдять борщ-свистун, чай..., кашу...(навмисне пропускаю, щоб дати можливість читачеві підставити слова на свій смак, суть їжі від цього не змінюється)»⁴¹³. Нормально харчуватися мала можливість лише 1/4 частина студентства Харкова (24,9%)⁴¹⁴.

Омріяним і дешевим місцем харчування для молоді стали їдальні. Незважаючи на всі недоліки в їх організації, вони все ж сприяли поліпшенню харчування студентів. Як правило, харчувалися в їдальнях тільки стипендіати, які отримували талони на обід і вечерю, та навіть найбільш незабезпеченим їх не вистачало. Відвідували їдальні, як говорили в ті

⁴¹⁰ Шабалин Б. Сопротивление материала // Красное студенчество. — 1927. — № 6. — С. 27.

⁴¹¹ Практика // Студент революції. — 1925. — № 1. — С. 62. О.В.

⁴¹² Цит. за: Прилуцький В. Повсякденне життя студентів. — С. 84.

⁴¹³ Чупчі-Гривенник І. Допомогти треба // Студент революції. — 1925. — № 4. — С. 63.

⁴¹⁴ Жизнь современного украинского студенчества. — С. 28.

часи, ті, що «мали нещастя ними користуватися», оскільки якість харчування бажала бути набагато кращою. Решта студентів вимушена була готувати сама, а це означало — харчуватися із дня у день пшоном і пшоном.

У студентських їдальнях, за даними на 1926 р., обслуговувалося всього 25% студентів⁴¹⁵. Тому в періодиці повідомлялося, що «з харчуванням дуже зле. Живуть студенти буквально на останні копійки, що вивезли з дому. Живуть більшість так: або обідають тільки, або снідають та вечеряють — не обідають. Деякі, «звільнившись» від валюти, дійшли до того, що вициганюють у товаришів шматок хліба, або обгризок ковбаси. До того ж ось уже півтора місяці, як не дають постійних хлібних карток і через якусь «ревізію» крамниці сидять студенти 3 дні без хліба. Деякі з студентів спроквола сунуть на Благбаз [Благовіщенський базар у Харкові — *авт.*] «реалізувати» свої злиденні речі — паски, чи рушник там якийсь»⁴¹⁶.

Охоплення студентів громадським харчуванням щороку збільшувалося. В Одесі щоденними обідами забезпечувалися 95% студентів. Незважаючи на стрімке зростання кількісних показників, харчова якість обідів була набагато нижчою за встановлені норми і становила 450–500 калорій, тобто задовольняла лише півнорми, а в деяких їдальнях не було і цього⁴¹⁷. Через неякісне харчування неодноразово виникали конфлікти, як, наприклад, у Харкові у 5-й, 7-й та 12-й їдальнях, коли студенти кидали їжу і йшли голодними⁴¹⁸. Не випадково проф. Нежданов, показуючи на борщ у їдальні Харківського зоотехнічного інституту, говорив: «Цей борщ такий же поганий, як і вся Радянська влада»⁴¹⁹.

Черга до їдальні — невід’ємний атрибут побуту радянського студента. З ідеологічної точки зору, черга була образом «тимчасових» труднощів, що їх переживала країна. З побутової та психологічної — повсякденна і рутинна неминучість, марна трата часу, сил, енергії та привід для незадоволення. «Черги, бруд, погана їжа» — так розшифровували формулу студентського й громадського харчування: колючий, гіркий, іронічний до болю насміх над собою. Черги до студентських їдалень вистроювалися довжезні, коли б їх «поставити одну за одною в потилицю, то вийде шлях від Харкова до Полтави» — іронізували студкори. Для того, щоб отримати сніданок, студенти змагалися, хто раніше встане у чергу,

⁴¹⁵ Прилуцький В. Повсякденне життя студентів. — С. 84.

⁴¹⁶ Волобуїв В. Там, де колись жив бог // Студент революції. — 1930. — № 2. — С. 50.

⁴¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 44.

⁴¹⁸ Там само. — Спр. 5558. — Арк. 5.

⁴¹⁹ Держархів Харківської області. — Ф. П-69. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 32.

яка вже починалася о 4–5 ранку. В кінці лекцій змагалися, хто раніше залишить аудиторію для того, щоб зайняти чергу на обід⁴²⁰. А для того, щоб швидко пообідати, треба було бути «великою нахабою й мати міцні кулаки»⁴²¹. Залишиться студент голодним чи дістане можливість поїсти, часто залежало і від викладача — «щасливчиків», бувало, відпускали до закінчення заняття. А дехто особливого дозволу не чекав. П. Григоренко згадував, що він «як і всі, зривався з останньої лекції і, розмахуючи портфелем, біг вулицями Харкова до їдальні, як до фінішу. Призом був несмачний пісний обід. Але навіть і ця жалюгідна нагорода, як і всякий приз, діставався далеко не всім. Я зовсім охляв, і мене дедалі більше охоплювало бажання повернутися в цех»⁴²².

Незважаючи на погану якість харчування в їдальнях, студенти все ж готові були стояти в черзі кілька годин підряд з надією на отримання обіду. Ніхто напевне не знав, скільки часу доведеться йому витратити на це. «Черга завжди була довга, — згадував Ю. Кобилецький. Стояли годинами та не без діла. Одні підчитували літературу до лекцій, інші ділилися досвідом і знаннями, дискутували, а то й жартували»⁴²³. Гострота проблем, що переслідували в молодості людину, з височини пережитого має тенденцію згладжуватися, й виснажливе чекання в чергах, що колись обурювало, з роками стало овійоватися романтикою юності. Тому ті часи й згадувалися «лише з приємністю»⁴²⁴.

Таким чином, конкретні страждання розгубленої чи забутої всіма окремої людини тонули в стосах бюрократичних наказів і постанов, спрямованих покращити життя студентства, але в дійсності маючих зворотній ефект. Владу більше цікавило те, що «в жодному виші не проведено пояснення харчових, грошових і житлових труднощів»⁴²⁵ та негативне або байдуже ставлення студентів до політнавчання, а не шляхи ліквідації численних проблем. Тому «залишки і недоброякісні обіди» переслідували молодь протягом двох десятиліть, примушували вдаватися до всіляких вигадок, щоб мати можливість якось зводити кінці з кінцями і при цьому ще й встигати навчатися.

⁴²⁰ Там само. — Спр. 5558. — Арк. 5.

⁴²¹ Умови життя пролетарського студентства — жахливі // Комсомолец України. — 1929. — 4 квітня.

⁴²² Григоренко П.Г. Спогади. — С. 86.

⁴²³ Кобилецький Ю. Даль махне крилом. — С. 129.

⁴²⁴ Цит. за: Костенко А.І. Андрій Малишко. — С. 33.

⁴²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4637. — Арк. 17.